

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 4, No. 64, Winter 2025

Received: 02/06/2024

Accepted: 08/10/2024

Introducing the Manuscript of *Kaliat Saqib*: An Unknown Collection Attributed to Shahabuddin Saqib Dehlavi Khorasani

Ehteram Rezaee

Assistant professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Payam-e Noor University, Tehran, Iran
e.rezaee@pnu.ac.ir

Fahimeh Khojasteh Bektash

M.A. in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Payam-e Noor University, Miandoab, West Azerbaijan, Iran
f.khojasteh68@gmail.com

Abstract

The Malik National Library houses a collection of nearly 4,850 lines of poetry under Access Code 6240. This manuscript is attributed to Mohammad Hossein Saqib in the library's records and is referred to as both "*Kaliat Saqib*" and "*Diwan Saqib*" in reference to Shahabuddin Saqib Dehlavi. However, it lacks a title and direct information regarding the poet's identity, aside from the poetic surname "Saqib". This study aimed to introduce the manuscript and its stylistic significance while addressing the question of which poet bearing the surname "Saqib" authored these verses.

The article analyzed the bibliographic details of the manuscript using library and document research methods, highlighting its notable features. The findings indicated that the poetry reflected the poet's engagement with new themes, particularly Indian romantic stories. Additionally, the text included Turkish verses and referenced to Fath Ali Shah Qajar, as well as elements of Indian culture. An examination of the biographies of poets known as "Saqib", especially Mohammad Hossein Saqib and Saqib Dehlavi—both listed in the Malik National Library's records—suggested that attributing this work to Mohammad Hossein Saqib was unlikely. Instead, Shahabuddin Saqib Dehlavi might be the more plausible author until further evidence would emerge.

The manuscript comprised a preface, sonnets, quatrains, masnavis, odes, humorous pieces, and compositions of stanzas. Key themes included romantic tales, anecdotes, didactic and moral topics, descriptions, debates, and praise of the Imams. The variety of poetic forms and the originality of the subject matter, particularly in the fictional masnavis, warranted significant attention.

Keywords: *Kaliat Saqib*, Shahabuddin Dehlavi Khorasani, Bibliography, 12th Century.

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2024.141192.2349

Introduction

The manuscript of Saqib's Collections designated as Version Number 6240 is one of the endowments of Haj Hossein Aghamalek currently housed in the Malek National Library and Museum. This manuscript lacks a title in both the preface and the opening of the poems. It is written in a cursive Nastaliq script on pages of small Waziri dimensions (21.3 cm in length and 15 cm in width). The cover features repeating motifs of bergamot with the central image surrounded by depictions of bergamot heads at both the top and bottom of the page. The manuscript is made from pistachio-colored paper and contains poems divided into two sections: the Divan and the Masnavi of Eshgafroz, Efesnagar, and Golshanraz. The pages of the manuscript are formatted with 12 lines in the first section and 15 lines in the second. Notably, the sonnets from Number 149 to the end are written and repeated twice. Although the manuscript lacks a title, the author's name and the date of composition remain unknown. However, on one of the last pages, preceding the Masnavi of Eshgafroz, there is a note that states: "This Diwan is from Yadgar Saqib. I swear to God that if there are any mistakes, please correct them and forgive me". In the early sonnets (approximately the first 40), the poet's surname appears to have been crossed out, suggesting a change from "Saken" to "Saqib." The manuscript is written in black ink, featuring both legible and sometimes illegible handwriting. Many pages contain annotations, particularly in the first section with poems by the author and others inscribed in the margins—often in an italicized, unformatted style that is difficult to read. Additionally, the margin of some poems includes the phrase "Walaho". Numerous spelling errors are present throughout Saqib's works.

Materials & Methods

The present study utilized a library and document research method to analyze the bibliographic coordinates of the manuscript housed in the Malik National Library, specifically the collection with Access Code 6240. The research involved examining the manuscript's physical characteristics, including its format, script, and notable features, such as annotations and marginal notes. The analysis focused on the stylistic significance of the poems and the poet's thematic concerns, particularly in relation to cultural influences. Additionally, the study reviewed historical tazkirehs (biographical dictionaries) and literature history texts to contextualize the poet's identity and contributions, comparing details of the attributed poets, specifically Mohammad Hossein Saqib and Shahabuddin Saqib Dehlavi, with the content of the manuscript.

Research Findings

The findings indicated that the manuscript attributed to "Saqib" contained approximately 4,850 lines of poetry, showcasing a diverse array of poetic forms, including sonnets, quatrains, and masnavis. The analysis revealed that the poet exhibited a strong inclination towards themes of Indian romanticism and cultural elements, alongside a notable influence from the works of Hafez. The text included several poems praising Fath Ali Shah Qajar, suggesting the poet's active years were during the Qajar era (1250-1212 AH). Moreover, the presence of Turkish verses and Indian cultural references pointed to the poet's multilingual background and cultural exchanges. Ultimately, the evidence suggested that the manuscript be more likely attributed to Shahabuddin Saqib Dehlavi rather than Mohammad Hossein Saqib, pending further validation through historical documentation.

Discussion of Results & Conclusion

The manuscript "Kaliat No. 6240" housed in the Malik National Library and Museum, was attributed to Mohammad Hussain Saqib and is listed both as "Kaliat Saqib" and "Diwan Saqib" for Shahabuddin Saqib Dehlavi. While the text provided no direct information about the poet beyond the surname "Saqib", several deductions about his background could be drawn from the manuscript:

1. The presence of Manqabati poems dedicated to the Holy Prophet and the Imams indicated the poet's strong Shia beliefs.
2. Poems praising Fath Ali Shah Qajar suggested that the poet composed these works during his reign, specifically between 1250 and 1212 AH.
3. The inclusion of Turkish verses and terms implied that the poet was either a native Turkish

speaker or at least familiar with the language.

4. The use of Indian words, such as "Ram" and "Lajman", along with themes of Indian love in the masnavis, revealed the poet's connection to and interest in India.

5. The poet occasionally referenced his personal circumstances, mentioning the city of Ray in the last verse of a ghazal.

6. Saqib was influenced by Hafez, frequently drawing inspiration from his lyrical poetry.

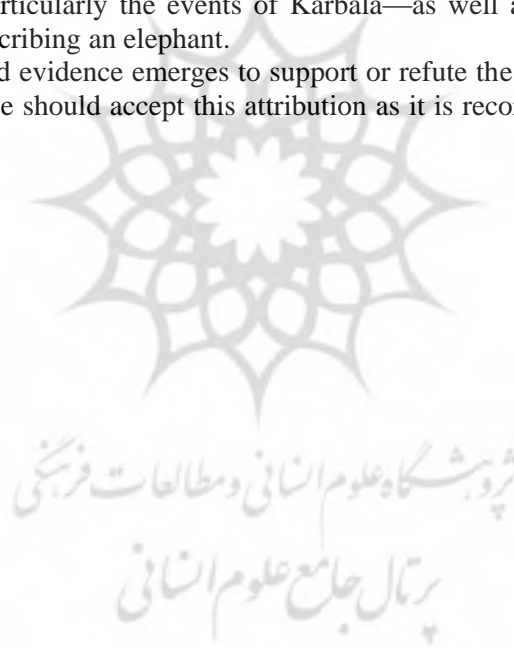
7. While Saqib exhibited poetic qualities, he did not strictly adhere to rhyme, suggesting a lack of deep engagement with literary conventions.

Given these insights, we explored various tazkirehs and historical literature from the Qajar period. We found that the life circumstances of the poets attributed to Saqib did not align with the characteristics derived from his works. Additionally, the verses of these poets cited in the tazkirehs did not appear in Saqib's collection, leading us to conclude that this Saqib was likely a distinct individual.

Despite extensive research, there was no evidence to support that Shahabuddin Dehlavi was a poet or that any verses were attributed to him. However, considering his familiarity with Turkish and Indian culture, as well as his contemporaneity with the Qajar era, we tentatively attributed the work to him until more definitive evidence would arise to refute this claim.

The text and margins of Saqib's collection included prefaces, sonnets, quatrains, and masnavis, such as "Serapa", "Ahl Bagh Debate", "Black and White Debate", "Candle and Butterfly", "Qadha and Qadr", "Saqinameh", "Eshqafrooz", "Efesnagar", and "Golshan Raz", among others. The collection also featured poems in praise of the Holy Prophet and Amir al-Mominin, elegies regarding Ahl al-Bayt—particularly the events of Karbala—as well as various masnams, humor, odes, and a 9-verse ode describing an elephant.

In conclusion, until solid evidence emerges to support or refute the attribution of Saqib's works to Shahabuddin Dehlavi, we should accept this attribution as it is recorded in the National Library and Museum.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال شانزدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۴)، زمستان ۱۴۰۳، ص ۷۷-۵۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۳/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۷/۱۷

مقاله پژوهشی

معرفی نسخه خطی کلیات ثاقب، مجموعه‌ای ناشناخته منسوب به شهاب‌الدین ثاقب دهلوی خراسانی

احترام رضایی* ، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

e.rezaee@pnu.ac.ir

فهمیه خجسته بکتاش، دانش‌آموخته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه پیام نور، میاندوآب، ایران

f.khojasteh68@gmail.com

چکیده

در گنجینه نسخ خطی کتابخانه ملی ملک، کلیات اشعاری نزدیک به چهارهزار و هشتصد و پنجاه بیت در قالب‌ها و موضوعات متنوع با کد دستیابی ۶۲۴۰ موجود است. این نسخه که در فهرست نسخ این کتابخانه، یک بار با عنوان «کلیات ثاقب» به محمدحسین ثاقب و بار دیگر با عنوان «دیوان ثاقب» به شهاب‌الدین ثاقب دهلوی نسبت داده شده است، به جز تخلص شعری «ثاقب» فاقد عنوان یا اطلاعات مستقیمی از احوال شاعر است. پژوهش حاضر ضمن معرفی این نسخه خطی و اهمیت سبکی آن، در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که «ثاقب» سراینده این کلیات، کدام‌یک از شاعران متعدد دارای این تخلص است. مقاله حاضر به روش کتابخانه‌ای و سندپژوهی به واکاوی ویژگی‌های نسخه‌شناختی اثر پرداخته و سپس مهم‌ترین خصائص آن را به اختصار بیان کرده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که توجه شاعر به سرودن داستان‌هایی با محتوا و موضوعات جدید، به‌ویژه داستان‌های عاشقانه هندی از ویژگی‌های بارز این اثر است. همچنین، وجود برخی ابیات و الفاظ ترکی، مدح فتحعلی‌شاه قاجار و مضامین فرهنگ هندی در متن اثر و بررسی شرح احوال شاعرانی که تخلص «ثاقب» داشته‌اند، به‌ویژه محمدحسین ثاقب و ثاقب دهلوی که در فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ملک، کلیات مورد بحث به آنها نسبت داده شده است، احتمال انتساب اثر یادشده را به محمدحسین ثاقب منتفی می‌سازد. باتوجه به شواهد موجود، تا زمان کشف دلایل و مدارک مستندتر، می‌توان شهاب‌الدین ثاقب دهلوی را صاحب این اثر دانست. نسخه شامل دیباچه، غزلیات، رباعیات، مثنوی‌ها، قصاید، هزلیات، چند مسمط و ترکیب‌بند است. عشق و وقوعی، بیان حکایات و مباحث تعلیمی و اخلاقی، توصیف، مناظره، منقبت ائمه اطهار و مدیحه مهم‌ترین موضوعات اثر را تشکیل می‌دهد. تنوع قالب‌های شعری و نیز تازگی موضوع در مثنوی‌های داستانی درخور توجه است.

واژه‌های کلیدی:

کلیات ثاقب، شهاب‌الدین دهلوی خراسانی، نسخه‌شناسی، سده دوازدهم.

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpl.2024.141192.2349

۱- مقدمه

با آنکه سال‌هاست کار تصحیح متون دست‌نویس در کشور رواج یافته؛ اما فراوانی این آثار و پراکندگی مکانی آنها موجب شده است که نسخ ارزشمند بسیاری در موزه‌ها و کتابخانه‌ها تصحیح نشده باقی بماند. مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک (تأسیس ۱۳۷۸ ه.ش) از جمله کتابخانه‌هایی است که نسخ خطی ارزشمندی را در خود جای داده است. یکی از نسخ خطی موجود در این کتابخانه، کلیات اشعاری با تخلص شعری «ثاقب»، مربوط به عهد فتحعلی شاهی است که این پژوهش به معرفی آن می‌پردازد.

۱-۱- پیشینه تحقیق

نسخه کلیات **ثاقب** با کد دستیابی ۶۲۴۰، موجود در فهرست نسخ کتابخانه و موزه ملی ملک، از جمله نسخ خطی ناشناخته‌ای است که نگارندگان این مقاله به تصحیح آن همت گماشته‌اند. آن‌گونه که از بررسی پژوهش‌های محققین معاصر دریافت می‌شود، تنها در دو اثر، از این نسخه یاد شده است: **شفیعیون (۱۳۸۹)** در مقاله «سراپا؛ یکی از انواع ادبی غریب فارسی» به تبع بخش نسخ خطی کتابخانه ملک، نسخه کلیات یادشده را به «محمدحسین ثاقب» نسبت داده و به مثنوی سراپای موجود در کلیات پرداخته است. **شاکری و همکاران (۱۴۰۲)** در مقاله «معرفی نسخه خطی مثنوی ثاقب، منظومه‌ای ناشناخته منسوب به ثاقب اصفهانی» ضمن اشاره به برخی از ابیات منقبتی موجود در کلیات یادشده، شاعر کلیات و مثنوی حمله حیدری را ثاقب اصفهانی دانسته‌اند؛ اما همان‌گونه که در ادامه بحث خواهد شد، شاعر کلیات، جدای از سراینده مثنوی مذهبی «حمله حیدری» است. بنابراین، پژوهش حاضر، نخستین مقاله‌ای است که تلاش می‌کند به معرفی کلیات ثاقب و بررسی احوال سراینده آن بپردازد.

۱-۲- روش پژوهش

تحقیق حاضر، به روش کتابخانه‌ای و سندپژوهی، نسخه خطی کلیات ثاقب را معرفی می‌کند. به این منظور ابتدا دست‌نویس این منظومه به‌طور دقیق، مطالعه و مشخصات نسخه و ویژگی‌های زبانی و سبکی آن استخراج شد. سپس با استناد به قرائن و شواهد متن نسخه و انطباق آنها با شرح احوال آن دسته از شاعران عهد قاجار که تخلص «ثاقب» داشته‌اند؛ سعی شد شرح احوال درستی از شاعر ارائه شود.

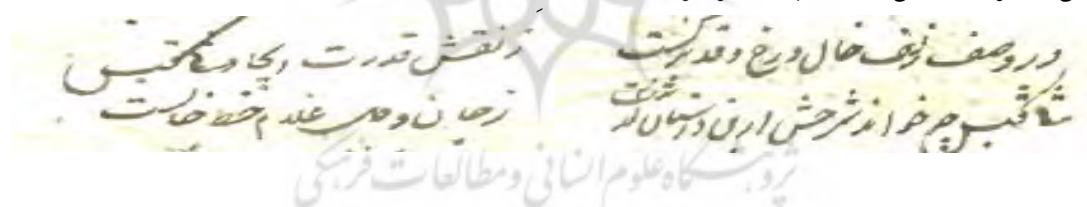
۲- بحث اصلی

۲-۱- معرفی نسخه خطی کلیات ثاقب

کلیات ثاقب به شماره نسخه ۶۲۴۰ از جمله وقفیات حاج حسین آقاملک است که در کتابخانه و موزه ملی ملک نگهداری می‌شود. نسخه فاقد عنوان در دیباچه و آغاز اشعار است (**تصویر شماره ۱**). کتابت نسخه به خط شکسته نستعلیق در صفحاتی با قطع وزیری کوچک (ابعادی به طول ۲۱ سانتی‌متر و ۳ میلی‌متر و عرض ۱۵ سانتی‌متر)، با جلد تیماج تریاکی ضربی فراهم آمده است. جلد تیماجی، از تیماج (پوست بز) ساخته شده است و در مقابل، جلد‌هایی مانند میشی، خرمی و ساغری به‌ترتیب از پوست گوسفند، گوساله و الاغ و استر ساخته

می‌شدند (فریدونی و عمادی، ۱۳۹۰، ص. ۱۰-۱۱). گاه تیماج را در معنی مطلق چرم نیز به کار می‌برند (دهخدا، ۱۳۷۷). بر روی پشت‌وروی جلد نسخه، تصویر ترنج در وسط متن و سر ترنج در بالا و پایین صفحه درحالی‌که متصل به ترنج وسط است، ضرب شده است؛ به همین دلیل، جلد نسخه را ضربی می‌نامند. جلد ضربی یا کوبیده یا منگنه، جلدهایی است که اثر نقوش ترنج، سرترنج، جدول‌های متنوع و لچکی با قالب‌های فلزی در روی بدنه جلد مشاهده می‌شود و معمولاً جلدسازان قالب‌های آماده را بر روی چرم‌های میشن، ساغری و تیماج سرد یا گرم می‌ساختند (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۱؛ نیز مایل هروی، ۱۳۶۹، ص. ۱۱۱-۱۱۲). جنس کاغذ نسخه ۶۲۴۰، فستقی است. کاغذ فستقی از انواع کاغذ اصفهانی محسوب می‌شود (تحویلدار، ۱۳۴۲، ص. ۱۰۵).

اشعار کلیات به دو بخش دیوان و مثنوی‌های عشق‌افروز، افسوس‌نگار و گلشن‌راز تقسیم شده است. صفحات نسخه در بخش اول، ۱۲ سطری و در بخش دوم، ۱۵ سطری مرتب شده‌اند. اغلب صفحات دارای رکابه هستند. شیرازه‌بندی کتاب، در بخش‌هایی دچار بهم‌ریختگی شده و در صفحه‌بندی نسخه، به رکابه‌ها دقت نشده است. در بخش غزلیات، از غزل ۱۴۹ تا پایان غزلیات، دوبار نوشته و تکرار شده‌اند. تنظیم اشعار نیز به‌خوبی انجام نشده است؛ گاه یک غزل دو بخش شده و بین آن دو بخش فاصله افتاده است. در بخش دیوان، ترتیب اشعار از نظر توالی مثنوی‌ها، مسمط‌ها و... رعایت نشده است. نسخه موجود از کلیات ثاقب، فاقد ترقیمه است. بنابراین، نام کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست (تصویر شماره ۲)؛ اما در یکی از صفحات آخر کتاب، پیش از مثنوی عشق‌افروز، این جمله کتابت شده است: «این دیوان از یادگار ثاقب، شما را به خدا قسم می‌دهم هر جا غلطی بوده باشد به لطف عمیم خود اصلاح فرموده و عفو فرمائید» (ثاقب، ص. ۲۶۵) (تصویر شماره ۳). در همه غزلیات صفحات نخستین کلیات (تقریباً چهل غزل اول)، تخلص شعری خط خورده است؛ به نظر می‌رسد تخلص شاعر از «ساکن» به «ثاقب» تغییر کرده است، مانند:

نسخه با مرکب سیاه و با خط شکسته و خوانا و گاه ناخوانا نوشته شده است. خط‌شناسان برای کیفیت خط، درجاتی مانند ممتاز، عالی، خوش، خوانا و ناخوانا قائل بودند (ر.ک: اصغری هاشمی، ۱۳۸۸، ص. ۳۵۹). بسیاری از صفحات به‌خصوص در بخش اول، حاشیه‌نویسی شده است و شعرهایی از شاعر و یکی دو مورد از دیگران در حاشیه، اغلب ناخوانا، مورب و بدون جدول‌کشی و تنظیمات نوشته شده است. در بالای برخی از اشعار، حاشیه «وله» درج شده است.

۲-۲- نشانه‌های خطی (رسم‌الخط) اثر

در بسیاری موارد «دگر» به‌صورت «دیگر» نوشته شده است، درحالی‌که با توجه به وزن عروضی، شاعر باید از «دگر» استفاده می‌کرد. مانند:

از بعد صدسال دیگر چون لاله از خاکم دمد آن لحظه داند آن پری حال دل رنجیده را

(ثاقب، ص. ۱۰)

- شاید دلیل آن، بنابر کامل نوشتن و مختصر تلفظ کردن بوده است. البته از شکل «دگر» نیز در متن استفاده شده است.
- یکی از موارد متفاوت و جالب در این نسخه، استفاده از «چه» به جای «چو» است. به جز چند مورد اندک، در همه اشعار و به کرات از «چه» به جای «چو» استفاده شده است. مانند

سنگ طفلان شکند کی سر سودایی را	پای امید چه بر سنگ ملامت نزنم
(ثاقب، ص. ۸)	
طپد چه طایر بسمل به زیر می آید	چه بینمش دل شیدا به تن چه آسان است
(ثاقب، ص. ۷۱)	
 - نوشتن «بی» تقریباً در همه جا به صورت «پی» است. مانند

بتی خواهم که بگزینم به خوپی آفتاب اما	میان مهوشان یک نقطه باشد انتخاب اما
(ثاقب، ص. ۱۰)	
 - اتصال «ب»، «ها»، به کلمه، مانند بیاد، خانمها، نشانها به جای به باد، خانمها و نشانها.
 - در مواردی از سرهم‌نویسی به جای جدانویسی استفاده شده است. مانند: چونشود به جای چون شود، اندم بجای آن‌دم، ایشاه و ایسلطان به جای ای شاه و ای سلطان و ...
 - از میان حروف چهارگانه فارسی، «گ» همه جا به صورت «ک» نوشته شده است. مانند کرد (=گرد)، گلستان (=گلستان)، کلهها (=گلهها) و گردد (=گردد) و کر (=گر) در بیت زیر:

چه کردد کر دهی فرسوده جانی را ز نو جانی	چه کردد کر ببخشائی توانی ناتوانی را
(ثاقب، ص. ۹)	
 - جدانویسی نه منفی از فعل در مواردی مانند «نه پندارم»، «نه بینی»
 - ثاقب گاه «ای» را به صورت «ء» آورده و گاه اصلاً نیاورده است. مانند آوردن غنچه‌ای به صورت غنچه یا غنچه، ویرانه (=ویرانه‌ای)
 - به کاربردن «کی» به معنی «که‌ای»:

گفتش آن دم کی بت نامهربان	کی خدنگ نرگست بر دل نشان
(ثاقب، ص. ۲۰۱)	
 - استفاده از شکل نوشتاری عربی برخی کلمات. مانند سموات، یس، صلوه.
 - حذف «ه» زمانی که «ها»ی جمع به آن افزوده شده است. مانند: سبزها (به جای سبزه‌ها)، نکت‌ها (=نکته‌ها)
 - نوشتن «آ» به صورت «ا» در بسیاری از موارد. مانند آورد به جای آورد و ...
 - جدا و سرهم‌نویسی کلمات و ترکیبات قاعده‌مند نیست. گاه کلماتی همچون میخانه به صورت جدا (می‌خانه) نوشته شده و گاه این زمان «اینزمان» نوشته شده است.
 - به نظر می‌رسد در متن نسخه، بارها واو عطف بین کلمات جا افتاده است. مانند

روزی هریک می‌دهد از لطف	گیر و مسلمان کافر [و] ترسا
(ثاقب، ص. ۱)	

۲-۳- غلط‌های فاحش املایی نسخه

غلط‌های املایی اغلب یا ناشی از سهو و تساهل کاتب در کتابت است و یا ناشی از کم‌دانشی، تندنویسی، بیت‌نویس^۱ و... در کلیات ثاقب، در همه‌جا الفاظ خاموش، قالب، فغان، آهوی ختایی، قرقف، متاع، غذا، ذرت، غرامت، توتیا، خواری، عظما، حاتم، نسب، جذبه، مرهم و مشغول به ترتیب به صورت خاموش، غالب، فغان، آهوی ختایی، غرقف، مطاع، قضا، زرت، قرامت، طوطیا، خاری، عضما، حاطم، نصب، جزبه، مرحم، مشقول آمده است.

۲-۴- معرفی شاعر به استناد محتوای نسخه و تذکره‌های عهد قاجار

چنان‌که پیش‌تر نیز بیان شد، نسخه خطی «کلیات شماره ۶۲۴۰» در فهرست نسخ کتابخانه ملی ملک که محل نگهداری آن است، یک‌بار با عنوان «کلیات ثاقب» به محمدحسین ثاقب و بار دیگر با عنوان «دیوان ثاقب» به شهاب‌الدین ثاقب دهلوی نسبت داده شده است. در متن نسخه هم، به جز تخلص شعری «ثاقب»، نام یا اطلاعات مستقیمی از شاعر وجود ندارد. درباره احوال شاعر از متن نسخه دست‌نویس کلیات شماره ۶۲۴۰، این موارد استنباط می‌شود:

۱. وجود اشعار منقبتی درباره نبی اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) بیانگر اعتقادات قوی شاعر به مذهب شیعه است.
۲. باتوجه‌به وجود چند شعر در مدح فتحعلی‌شاه قاجار در دست‌نویس، شاعر قطعا در روزگار حکومت فتحعلی‌شاه یعنی طی سال‌های ۱۲۱۲-۱۲۵۰ ه.ق. به شاعری مشغول بوده است.
۳. وجود برخی ابیات و الفاظ ترکی در دست‌نویس، نشان‌دهنده ترک‌زبان بودن شاعر یا دست‌کم آشنایی او با زبان ترکی است. مانند این ابیات:

قالب مهر چکدی ز یم تا من غریق قلبمده مهر شاه نجف ولایم رفیق
قابل کجا به شمع بود خانه عتیق فیض آلمشم ز جنت آزادی از رحیق
(ثاقب، ص. ۲۶۰)

۴. استفاده شاعر از برخی لغات هندی مانند رام و لجمن در بیت زیر و پرداختن به موضوعات عاشقانه هندی در مثنوی‌ها، بیانگر ارتباط شاعر با هندوستان و علاقه‌مندی او به این سرزمین است.
هریکی از حسن چون ماه تمام لجمن آسا در مقام عشق رام
(ثاقب، ص. ۲۶۷)

۵. در مواردی معدودی، شاعر به احوالات خود اشاره کرده است. در بیت آخر غزلی، اشاره به شهر ری و حضورش در آنجا دارد:

ثاقب مگو دیگر سخن ز زلف بتان چین آغاز کن تو وصف نکویان ری حدیث
(ثاقب، ص. ۵۴)

در بیت زیر به پیری خود اشاره کرده است:

بیار اندر برم ساقی شراب ارغوانی را که در پیرانه سر باز آورم یاد جوانی را
(ثاقب، ص. ۹)

و در این بیت از فقر گله‌مند است:

درهم ندارم و دو سه روز است زین سبب کارم چو زلف یار پریشان و درهم است

(ثاقب، ص. ۳۹)

۶. ثاقب با دیوان حافظ هم‌نشین بوده است. او بارها به استقبال غزلیات حافظ رفته و افزون‌بر وزن و قافیه و موضوع، ردیف‌هایی همچون الغیث، شد ایامی چند، کاغذ، هنوز، چو شمع، می‌رس و... را از حافظ گرفته است. وی در یکی از غزل‌های استقبالی با مطلع:

تو رشک مه ز خورشید جینی به رخ رشک نگارستان چینی

(ثاقب، ص. ۱۳۹)

که تقلید از غزل حافظ با مطلع:

سحرگه ره‌روی در سرزمینی همی گفت این معما با قرینی

(حافظ، ۱۳۷۵، ص. ۶۵۸)

است، مصراعی از خواجه شیراز را تضمین کرده است:

شنو ثاقب تو از گفتار حافظ «نیازی عرضه کن بر نازینی»

(ثاقب، ص. ۱۴۰)

همچنین در غزلی با ردیف «حافظ» و مطلع زیر، میزان ارادت عمیق و تأثیرپذیری‌اش از حضرت حافظ را بیان کرده است:

شکفته شد گل ثاقب ز گفته حافظ صد آفرین به کلام شکفته حافظ

(ثاقب، ص. ۱۰۲)

۷. به نظر می‌رسد، ثاقب خیلی خود را پایبند قافیه نمی‌دانسته؛ چنان‌که در یکی از مثنوی‌های خود، بیتی از یکی از قصاید سعدی را تضمین کرده است، بدون آنکه در نظر داشته باشد، قافیه در قصیده با مثنوی تفاوت دارد:

بهر شاهد آتش تیز آورم این‌چنین از شمس تبریز آورم

ثاقب دلخسته از قلب فگار این زمان راز نهان کرد آشکار

«با بدان بد باش و با نیکان نکو جای گل باش و جای خار خار»

(ثاقب، ص. ۲۰۴)

همان‌طور که از ابیات نیز برمی‌آید، شاعر بیت را به «شمس تبریزی» نسبت داده است، درحالی‌که این بیت به

بخش قصاید سعدی مربوط می‌شود (سعدی، ۱۳۷۴، ص. ۸۱۳)

در ابیات زیر از مثنوی‌هایش عیب اکفاء قوافی دیده می‌شود:

- چو از می‌بر لب جو مست افتد به روی سبزه‌ها چون آب غلطد

(نسخه کلیات: ص. ۲۱۳)

- دگر اهل جهان یکسر بود رذل خوشا آن‌کس که الفت می‌کند عزل

(ثاقب، ص. ۲۱۶)

- بت سیمین عذار ماه‌پیکر به خوبان جهان از حسن مغرور

(ثاقب، ص. ۲۸۱)

در ابیات زیر که به ترتیب در مثنوی‌های «عشق افروز» و «گلشن راز» آمده است، قافیه وجود ندارد:

خون‌فشان بر گل نماید لاله را داغ می‌سازد ز حسرت لاله را

(ثاقب، ص. ۲۶۶)

چون رسیدش پیک نزد نوجوان گفت بر گو کیستی ای نوجوان

(ثاقب، ص. ۲۹۰)

از این دست است قافیه‌کردن «خاور» با «کشمیر»، «نمایند» و «سازند»، «عشق» با «خویش».

در یکی از مثنوی‌ها نیز بیتی را به سعدی نسبت داده که در کلیات شیخ اجل نیست:

کهن شد گفت‌وگو از قصه نو دلیل از سعدی شیراز بشنو

پیمبر عشق دین عشق و خدا عشق ز تحت‌الارض تا فوق‌السماء عشق

(ثاقب، ص. ۲۲۶)

باتوجه به این موارد، می‌توان گفت شاعر کلیات، با وجود قریحه شاعری، چندان در علوم ادبی تبحر نداشته

است.

نگارندگان، باتوجه به اطلاعات بالا، به جست‌وجو در تذکره‌ها و کتب تاریخ ادبیات به خصوص تذکره‌های عصر قاجار پرداخته و از میان شاعران متعدد ایرانی و هندی متخلص به ثاقب، برخی همچون ثاقب بخارایی، ثاقب سرهندی، میرثاقب، متعلق به قبل از قاجار و برخی همچون ثاقب فیروزکوهی و ثاقب افغان متعلق به سده چهاردهم را یافتند. باین حال، نمونه اشعار آنها به نقل از تذکره‌ها، با کلیات ثاقب مقابله شد؛ اما بیت مشترکی یافت نشد.

باتوجه به گزارش تذکره‌ها، از میان همه شاعرانی که تخلص «ثاقب» دارند، تنها این موارد در فاصله بین نیمه

دوم قرن دوازدهم و سده سیزدهم می‌زیسته‌اند و احتمال ارتباط آنها با دربار قاجار وجود دارد:

- ثاقب اصفهانی: محمدحسین ثاقب از خاندان ملاملک احمد - قاضی عسکر دولت قاجاریه - و اصالتاً از روستای «لاو» سمیرم است. صاحب تذکره *مآثر الباقریه* (تألیف در سال‌های ۱۲۴۵-۱۲۴۸) او را جوانی ستوده‌خصال دانسته با طبعی بلند و نظمی ستوده که به علوم رسمیه آراسته و از جمیع نقایص پیراسته است. او از ندمای خاص و وقایع‌نگار فتحعلی‌شاه بود که به دستور شاه، کتاب *تاریخ جهان‌آرا* را به سیاق و صاف و معجم یعنی نثر مصنوع نوشته است (وفا زواره‌ای، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۱-۱۳۳). صاحب تذکره در ادامه، ۲۵ بیت از قصیده‌ای منقبتی محمدحسین ثاقب را در مدح نبی اکرم (ص) ذکر کرده است. این ابیات در کلیات شماره ۶۲۴۰ وجود ندارد. محمدحسین در سال ۱۲۵۸ ه. ق وفات یافته است. صاحب تذکره *مدایح معتمدیه* (تألیف سال ۱۲۵۹ ه. ق) او را «مورخی چرب‌زبان می‌داند که در بدایت حال، تحصیل انواع کمال نموده و در فن شعر استادی کامل بوده است» (بهار اصفهانی، ۱۲۵۹ ق، ص. ۸۴-۸۵). تذکره *لطائف‌المدایح و ظرایف‌المناقب* (تألیف ۱۲۳۸ ه. ق)، ثاقب را از مداحان محمدتقی میرزا احسام‌السلطنه متخلص به شوکت (هفتمین فرزند فتحعلی‌شاه و حاکم بروجرد، لرستان، بختیاری و خوزستان) برشمرده که دارای خط خوش بوده و به اصرار صاحب تذکره، مدایحش در ستایش شوکت را در تذکره *لطائف‌المدایح* به قلم خود نوشته است (بیضائی، ۱۳۳۸، ص. ۳۳۵). این اشعار نیز در کلیات ثاقب وجود ندارد. بنابراین، باتوجه به این گزارش‌ها و اطلاعاتی که کلیات شماره ۶۲۴۰ به ما می‌دهد و پیشتر نیز ذکر شد این دو شاعر نمی‌توانند یک نفر باشند، به خصوص آنکه وفا زواره‌ای به جوانی ثاقب

در سال‌های ۱۲۴۵-۱۲۴۸ ه.ق اشاره کرده است. بنابراین، فوت محمدحسین در سال ۱۲۵۸ ه.ق نمی‌تواند در پیری او اتفاق افتاده باشد، درحالی‌که شاعر کلیات در بیتی که ذکر شد، شکوه از پیری می‌کند. در مقاله «معرفی نسخه خطی مثنوی ثاقب، منظومه‌ای ناشناخته منسوب به ثاقب اصفهانی» ضمن اشاره به برخی از ابیات منقبتی موجود در کلیات ثاقب نسخه ۶۲۴۰، شاعر کلیات و ثاقب اصفهانی و سراینده مثنوی حمله حیدری یک نفر دانسته شده‌اند؛ اما مقایسه متن نسخه حمله حیدری با کلیات یادشده، نشان می‌دهد که سبک شعری دو شاعر متفاوت بوده و صاحب حمله حیدری برخلاف شاعر کلیات، به تاریخ دینی علاقه‌مند بوده است؛ چنان‌که در مثنوی‌اش به‌صورت دقیق، اطلاعاتی از این‌دست را به مخاطب عرضه کرده است. او تحت‌تأثیر فردوسی و شاهنامه، بارها از نشانه‌ها و کلمات کهنی مثل ابا (= با)، اندر، ایدون و ایدر، مر پیش از مفعول، نوز (= هنوز)، الف اطلاق و الفاظ نادری مانند ارسن (= انجمن)، اودر (= عمو)، تخشا (= کوشا) و... استفاده کرده است، اما با حافظ مأنوس نبوده و نشانه‌ای از زبان ترکی و نیز فرهنگ هندی هم در این مثنوی وجود ندارد^۲ (ر.ک: نسخه خطی مثنوی مذهبی ۱۵۷۵۲ کتابخانه ملی ایران؛ و نیز شاکری و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۹۵-۹۹). تنها وجوه مشترک دو نسخه، وجود تخلص «ثاقب» و منقبت اهل بیت در آنها است.

- میرزا زین‌العابدین ثاقب کرمانی: شاعر، طیب و فرزند میرزا محمدسعید از اطباء و فضلای کرمانی است (متوفی ۱۲۷۲-۱۲۷۱). دیوان اشعارش را قریب چهار هزار بیت شامل قصاید، غزلیات و مثنویات دانسته‌اند که اغلب مشتمل بر توحید و مدایح ائمه است. باوجود جست‌وجوی فراوان، اثری از این دیوان یافت نشد. شواهد شعری که از او در تذکره‌ها آمده است در کلیات شماره ۶۲۴۰ وجود ندارد (ر.ک: وامق، ۱۳۷۱، ص. ۲۹۵؛ خیام‌پور، ۱۳۶۸، ص. ۱۶۱؛ دیوان‌بیگی، ۱۳۶۶، ص. ۱/۳۵۲)

- ثاقب افشار: سید مهدی حسینی، متخلص به ثاقب که سیدعبداللطیف حسینی در تذکره شمع محفل از او سخن گفته است. وی در سال ۱۲۷۹ ه.ق، یعنی زمان تألیف تذکره یادشده در قید حیات بود (حسینی، ۱۲۷۹، ص. ۱۹). دیوان او که به شماره رکورد ۶۱۷ و شماره راهنمای ۲۵۵۹ در بخش نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، جدای از کلیات مورد بحث است.

- چند شاعر مشهور به ثاقب هندی مانند شیخ سیف‌الله بن کفایه‌الله بریلوی (متوفی ۱۲۳۶ ه.ق) صاحب مثنوی بنات‌النعش؛ مهاراجه شیو پردهان جی کوپال سنگه بهادر صاحب دفتر ثاقب، حقیقت تیموریه، نادرات ثاقب و بحر همت؛ محمد نجم‌الدین (متوفی ۱۲۲۹ ه.ق) در بنارس و میرمهدی، برادر سید مرتضی که هفت خط مشهور را خوب می‌نوشت (دیوان‌بیگی، ۱۳۶۶، ص. ۳۵۷-۱/۳۵۸). درباره هیچ‌یک از آنها اطلاعات دقیقی وجود ندارد. تنها می‌دانیم که هیچ‌یک از آثار منسوب به آنها در کلیات یادشده نیامده است.

باتوجه به آنکه شرایط زندگی و احوالات هیچ‌یک از این شعرا با آنچه از کلیات ثاقب دریافت کردیم، تناسب ندارد و از آن مهم‌تر، ابیاتی که از این شعرا در تذکره‌ها و ذیل احوال آنها ذکر شده در کلیات مورد بحث یافت نشد، یقین حاصل شد که ثاقب مورد بحث، شخصی دیگری است.

میرزا شهاب‌الدین دهلوی خراسانی: نگارندگان این پژوهش پس از تفحص بسیار درباره میرزا شهاب‌الدین ثاقب دهلوی که در کتابخانه و موزه ملک نیز به او اشاره شده است، دریافتند که از زندگی او اطلاعی در تذکره‌ها موجود نیست؛ اما پس از جست‌وجوی فراوان در کتاب‌ها، تنها به یک شخصیت با این نام دست یافتند:

میرزا شهاب‌الدین ثاقب دهلوی الخراسانی که مترجم کتاب *اسرارالاطباء* یا *مجربات ایلات جغتایی* است. این اثر را حکیم طرلوزان یونانی در سال ۹۱۱ ه. ق به ترکی جغتایی تألیف و ثاقب دهلوی در سده دوازدهم، آن را ترجمه و چاپ کرد. وی در مقدمه اثر بیان می‌کند که از مدت‌ها قبل آرزو داشته تا اثر سودمندی در پزشکی و مبتنی بر تجارب خویش به‌جای گذارد؛ اما طی بیست سال ممارست، تنها توانسته است، ۴۵ مورد از تجارب ویژه را یادداشت کند؛ تا اینکه شاهزاده محمدعظیم طوره که عازم حج بوده، نسخه‌ای خطی از کتاب *اسرارالاطباء* به زبان اصلی را در بمبئی به وی داده است. از این رو، او به ترجمه آن مبادرت ورزیده و طی چهارسال تجربه، فواید فراوانی از آن حاصل یافته است.

در مقدمه اصفهانی بر *اسرارالاطباء* آمده است: «شهاب‌الدین دهلوی در اصل خراسانی است؛ اما نحوه ترجمه او به‌گونه‌ای است که نشان می‌دهد فرهنگ هندی تأثیر فراوانی بر زبان فارسی او داشته است» (اصفهانی، ۱۳۸۳، مقدمه). باتوجه به آنچه گفته شد، ثاقب دهلوی، افزون‌بر اینکه طبابت می‌دانسته، با فرهنگ هندی نیز آشنایی داشته و به زبان ترکی جغتایی^۳ هم مسلط بوده است.

ناگفته نماند، باوجود جست‌وجوی فراوان در متون، سندی مبنی بر شاعربودن شهاب‌الدین دهلوی و یا بیتی منسوب به او یافت نشد. بااین‌حال، باتوجه به اطلاع وی از زبان ترکی و فرهنگ هندوستان و هم‌عصری او با عهد قاجار و تطبیق تقریبی زندگی او با احوالات صاحب کلیات، تا زمانی که سند و دلیل متقن و معتبری در رد انتساب کلیات ثاقب به او و یا اطلاع دقیق از شاعر نسخه یافت نشود، باید انتساب این اثر به وی را همان‌گونه که در فهرست کتابخانه و موزه ملی ملک درج شده است، پذیرفته شود.

۳- متن‌شناسی کلیات ثاقب

متن کلیات ثاقب شامل موارد زیر است:

۳-۱- دیباچه

در دیباچه‌ی منثور و بدون عنوان که حدود یک صفحه حجم دارد؛ ثاقب با نگاهی عرفانی به حمد و ثنای الهی پرداخته و آن را با ذکر *لااله الاالله* و صلوات بر پیامبر اکرم (ص) به پایان برده است.

۳-۲- غزلیات

کلیات ثاقب شامل ۱۸۴ غزل و ۱۸۶۷ بیت است. اغلب غزل‌های او، هفت یا هشت بیتی است و برای آنکه قدرت شعری خود را بنماید، گاه به اقتضای شعر شاعران دیگر به‌خصوص حافظ رفته است. این‌گونه اشعارش - عاشقانه یا عارفانه - مجموعه‌ای آمیخته از شیوه سعیدی، حافظ و حتی شاعران سبک هندی است. بیشتر غزلیات ثاقب، وقوعی و دارای بیان ساده، محاوره‌ای و عامیانه است و گاه با نشانه‌های واسوخت یعنی شکوه و بی‌اعتنایی عاشق نسبت به معشوق همراه است. اصطلاحات، اوزان و قوافی در غزل‌های او اغلب متعارف و تکراری است. شاعر گاه از ردیف‌های جدید مثل حدیث، چه احتیاج، ملیح، گستاخ، ای شوخ، آوخ، کاغذ، اما، فرض، عرض، محفوظ، شد حیف حیف، کنم طمع، چراغ، از دست تو، خال و خط، نتوانم نشست و... استفاده کرده است.

۳-۳- رباعیات

بخش رباعیات شامل ۳۹ رباعی و دو رباعی - مستزاد است. «رباعی - مستزاد، قالبی شعری است که از ترکیب یک رباعی با افزوده‌هایی موزون و قافیه‌دار پس از هر مصرع تشکیل شده است» (عبدالهی و مهدوی، ۱۳۹۳، ص ۱). مهم‌ترین موضوع رباعیات ثاقب، وقوعی‌گویی است، به‌خصوص وصف روییدن خط سبز بر چهره معشوق که پایان عصر زیبایی وی دانسته شده است. موضوعات خیامی، حدیث نفس، مناجات و دعا از دیگر موضوعات رباعیات اوست. برای نمونه:

امروز به حسن خویشان مغروری	در مخزن معموره دل معموری
امروز خطت نرسیده معذورم دار	فردا که خطت رسیده شد معذوری
(ثاقب، ص. ۱۴۳-۱۴۴)	
- گر بر سر خاکی و گر بر سر تخت	آخر که ازین ورطه کشی بیرون رخت
تا ممکن تست خود به جایی برسان	دوری تو ز کاروان داری ره سخت
	(ثاقب، ص. ۱۴۴-۱۴۵)

۳-۴- مثنوی‌ها

ثاقب از قالب مثنوی برای روایت داستان بهره برده است. برخی از این داستان‌ها و حکایات نام‌گذاری شده‌اند، مانند مثنوی قضا و قدر، مثنوی شمع و پروانه و... البته اغلب به‌جای لفظ «مثنوی» از عنوان «قطعه» در کنار نام حکایت استفاده شده و در آغاز برخی از داستان‌ها، فقط عنوان «قطعه» آمده است. موضوع اغلب مثنوی‌ها نو و تازه و گاه تحت‌تأثیر داستان‌های هندی است که به شیوه‌ای سلیس، ساده و روان سروده شده‌اند. در این داستان‌های متنوع، شاعر با آنکه گاهی از حریم سخن پاک و عقیفانه دور می‌شود، بیانی تعلیمی دارد و به‌دنبال بهانه‌ای برای نصیحت و هدایت اخلاقی مخاطب است:

۱. مثنوی سراپا: «سراپا» یکی از انواع ادبی است که در آن شاعر یا نویسنده، به توصیف سراپای معشوق می‌پردازد. واژه «سراپا» را ترجمه مقلوب واژه سانسکریت «نک‌شکه» دانسته‌اند که ترکیبی از ناخن پا و نقطه اوج است (جعفری، ۱۳۷۶، ص. ۳۲-۳۵). خزانه‌دارلو، ریشه اصلی «سراپا» را کتاب «کوک شاستر» هندی دانسته (خزانه‌دارلو، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۰)؛ اما شفیع‌یون این اصطلاح را خاص ایرانیان می‌داند (شفیع‌یون، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۱). اغلب سراپاسرایان، مثنوی خود را با حمدالهی، نعت پیامبراکرم (ص)، جانشینان ایشان و مدح ممدوح شروع کرده، سپس به‌طور مبسوط و تبویب به توصیف کلی معشوق و بعد توصیف اعضای او می‌پرداختند. ثاقب بدون عنوان‌بندی و مقدمه‌چینی در ۸۵ بیت، در بحر رمل، به توصیف کلیات و سپس جزئیات بدن معشوق پرداخته است. معشوق، امردی چهارده ساله است که ثاقب با توصیف کاکل، سنبل، ابرو و مژگان شروع کرده و با توصیف ساق پا و کف پا و... به پایان رسانده و برای هر عضو تشبیهاتی آورده است. در توصیف اعضاء، معمولاً سراپاسرایان به قول نخشی به اعضای رئیسه می‌پرداختند تا به عضای خسیسه (اعضایی که از غایت شرم نامشان را بر زبان نتوان آورد) (مؤذنی، ۱۳۸۸، ص. بیست و دو). اما ثاقب به این موارد هم پرداخته و همان‌گونه که شفیع‌یون گفته «اگر ثاقب، معشوق امرد خود را مانند معشوق مؤنث وصف نمی‌کرد، ارجمندی سخن خویش را بیشتر حفظ می‌کرد» (شفیع‌یون، ۱۳۸۹، ص. ۱۶۶).

۲. **مثنوی حکایتی از محمود و ایاز:** در بحر هزج و ۳۵ بیت سروده شده است. موضوع مثنوی، حکایتی است درباره حضور دست بر سینه ایاز در دربار محمود غزنوی و خرده‌گیری فضولی بر شاه که این رفتار از عشق به دور است. در ادامه شاه، عیب‌جو را به خلوت خود و ایاز دعوت می‌کند تا مخفیانه برخورد آنان را رصد کند. دیدن رفتار آنها در خلوت که بیانگر عشق واقعی آنان است موجب شرمندگی عیب‌جو و آفرین‌گفتن بر سلطان محمود می‌شود.

۳. **مثنوی حکایتی درباره اسکندر و ارسطو:** در بحر هزج در ۱۴ بیت سروده شده و حاوی گفت‌وگویی میان اسکندر و ارسطو است. در این گفت‌وگو، اسکندر از ارسطو راه‌حلی برای رهایی از آفت روزگار طلب می‌کند. ارسطو در جواب از شاهان بزرگی یاد می‌کند که هیچ‌کدام از مرگ در امان نبودند. بنابراین، نتیجه می‌گیرد که اسکندر هم وفایی از زمانه نخواهد دید، پس او را دعوت به کنار گذاشتن غرور، داد و دهش به درویش و برگزیدن گوشه فقر و طاعت می‌کند.

۴. **مثنوی مناظره اهل باغ:** این مثنوی ۹۳ بیت در بحر هزج دارد. شروع داستان، گفت‌وگوی مجنون عاشق با جغدی ویرانه‌نشین است. مجنون بر تنهایی جغد خرده می‌گیرد و جغد ضمن اشاره به بی‌داد و بی‌وفایی روزگار، علت تنهایی‌اش را تجربه‌ای شخصی می‌داند و خاطره‌ای بیان می‌کند از گذر بر گلستان و شنیدن مناظره درختان. در این مناظره، چنار، انار، نارنج، بید، ترنج، سیب، به، نی، شمشاد و سرو آزاد هریک در بیان برتری خود، داد سخن می‌دهند که ناگاه، بادی سرد می‌وزد و گلستان تبدیل به خارستان می‌شود. جغد به این نتیجه می‌رسد که ویرانه‌نشین باشد؛ چراکه دنیا ویرانه‌آباد است. ثاقب در پایان این حکایت نیز به قناعت و عبادت دعوت می‌کند.

۵. **مثنوی مناظره سیاه و سفید:** گفت‌وگو و عشق غلام سیاه‌چرده‌ای است با پسری خوش‌چهره، در ۳۰ بیت و بحر متقارب که شاعر آن را از «صاحب‌دلی دردمند» نقل می‌کند. موضوع داستان، بحث بر سر سفیدی معشوق و سیاهی عاشق است.

۶. **مثنوی شمع و پروانه:** با ۱۹ بیت در بحر هزج، داستان شکوه‌های پروانه و شمع از عشق را بیان می‌کند. شاعر پس از آن، مثنوی ۴۵ بیتی در بیان عشق مجازی آورده است که به نظر می‌رسد ادامه همین مثنوی باشد. در این بخش، شاعر به توصیف عاشقی تنها در باغ می‌پردازد. عاشق هنگام رفتن از درختی که در آنجاست تقاضا می‌کند که وقتی معشوق در سایه درخت نشست، سلامش را به او برساند. درخت، عاشق را اهل استراحت و عشقش را بازی می‌داند و او را به عشق مجازی متهم می‌کند و می‌گوید من از زمانی که سر از خاک برآورده‌ام این‌گونه ایستاده‌ام، اما تو خسته شده‌ای. پس عشق را از سر به‌در کن و سعی کن به خودشناسی برسی.

۷. **مثنوی قضا و قدر:** این مثنوی ۸۱ بیت در بحر هزج دارد. داستان شاهزاده‌ای است با جمال و کمال که به اصرار از پدر اجازه می‌گیرد و به شکار و تماشا می‌رود. هنگام شکار، مردی ژولیده‌موی و ژنده‌پوش از پشت تخته‌سنگی عیان می‌شود و داد عشق جوان سر می‌دهد و غزل عاشقانه می‌خواند. ثاقب در این قسمت از مثنوی با تغییر وزن از هزج مسدس محذوف به هزج مسدس اخرب مکفوف محذوف قالب را از مثنوی به غزل تغییر می‌دهد و ۸ بیت می‌آورد. سپس با شنیدن عشق او، جوان سخنی می‌گوید که ثاقب آن را در قالب رباعی آورده است:

ای آنکه به دشت عشق مجنون تو
بر لیلی خویش گشته مفتونی تو
خواهی که نجات یابی از بنده غم
جانمی بلده از دوکون بیرونی تو
(ناقب، ص. ۱۹۷)

درویش جان می‌دهد، پسر با دیدن مرگ او، بی‌اختیار از اسب به زیر آمده، دست در گردن او می‌کند و می‌میرد. آنها را در دو تابوت قرار داده، به شهر می‌آورند. هنگام دفن وقتی تابوت‌ها را می‌گشایند، شاهزاده و درویش را در حالی می‌یابند که هر دو در یک تابوت و در آغوش هم خفته‌اند؛ هر دو را در یک قبر دفن نهاده، مرقدی بر آن بنا می‌کنند. پس از چندی دو نخل به هم پیوسته از خاک آن دو می‌روید که ملال از دل همگان می‌برد.

۸. **مثنوی:** در ۴۸ بیت در بحر رمل دربارهٔ جوان ساده‌دل زیبایی است که با افراد ناشایست همنشینی می‌کند و سرانجام مورد آزار جنسی قرار می‌گیرد. شاعر در پایان، از همنشین بد برحذر می‌دارد.

۹. **مثنوی** دربارهٔ حکایت گفت‌وگوی نوجوان با پیر خردمند: در بحر هزج و ۲۸۱ بیت سروده شده است. در این مثنوی پیر خردمند، نوجوان را به سیر باغ و بوستان دعوت می‌کند؛ اما جوان محنت‌اندیش، معتقد است که انسان غمگینی چون او نمی‌تواند از باغ و راغ لذت ببرد. جوان در ادامه به‌عنوان شاهد، داستان جغدی را بیان می‌کند که تنه‌است و عندلیب او را به همنشینی با مرغان دعوت می‌کند؛ ولی جغد تنهایی را ترجیح می‌دهد. در این مثنوی، نگرش خیامی به‌وضوح دیده می‌شود.

تن سیمین عذاران سمن بر
به خواری گشته خاک راه یکسر
(ناقب، ص. ۲۳۲)

در نهایت، جوان به باده خم‌خانه غیب و عشق‌الهی دعوت می‌کند؛ اما پیر، وادی عشق را خطرناک و همچون دریایی می‌بیند که تنها نبی‌اکرم (ص) به ساحل آن رسیده است. مثنوی با مدح نبی‌اکرم (ص) و امام علی (ع) به پایان می‌رسد.

۱۰. **مثنوی ساقی‌نامه:** در بحر متقارب و ۵۶ بیت سروده شده است. موضوعات ساقی‌نامه، مثل خطاب به ساقی و معنی و طلب باده و موسیقی، وصف باده عرفانی، شکوه از روزگار، قسمیه و مناجات و مدح نبی‌اکرم (ص) و امام علی (ع) در آن رعایت شده است.

۱۱. **مثنوی عشق‌افروز:** در ۲۱۹ بیت و بحر رمل سروده شده است و با تحمیدیه آغاز می‌شود. در ادامه، ناقب حکایتی را که در مجمعی در شهر ری شنیده بازگو می‌کند. موضوع داستان، سفر جوانی به شهر بنارس و شیفتگی او بر دختری است، اما عجزه‌ای خبر فوت دختر را به او می‌دهد و جوان آوارهٔ صحرا می‌شود. دختر که گمان می‌کند جوان ترک عشق کرده، بیمار می‌شود و جان می‌سپارد. او را می‌سوزانند و به خاک می‌سپارند. هر روز دوبار شعلهٔ آتش عشق، از خاک او زبانه می‌کشد. روزی جوان دیوانه به شهر برمی‌گردد و بر سر قبر معشوق، خود را در آن شعله می‌افکند. پس از آن، نه از عاشق اثری می‌ماند و نه از شعلهٔ عشق. پس این حکایت به «افسانهٔ عشق‌افروز» مشهور می‌شود.

۱۲. **مثنوی افسوس نگار:** مثنوی است در ۱۰۶ بیت و بحر هزج که دربارهٔ عشق غلامی بر شاهی در دشت بیاض سروده شده است. حاسدان، شاه را به قتل غلام برمی‌انگیزند. شاه هنگام خوراندن زهر به غلام، قسم می‌خورد که عاشق اوست و نمی‌خواهد او را از بین ببرد. قسم نابجا و دروغ، باعث مرگ شاه می‌شود، یعنی فردای آن روز، در هنگام شکار، اسب شاه رم می‌کند و او را به زمین می‌کوبد.

۱۳. **مثنوی گلشن‌راز:** قصه عشق مهیار با چندربدن است؛ داستانی عاشقانه که در بنارس اتفاق می‌افتد. مهیار داستان عشق خود را با او در میان می‌گذارد؛ اما چندر او را دیوانه می‌خواند. مهیار از غصه راهی کوه و دشت می‌شود. از قضا شاه که به شکار رفته است، با دیدن جوان، سوگند می‌خورد تا مهیار را به چندربدن نرساند، دست از تلاش بردارد. نامه‌ای به شاه بنارس به خواستگاری می‌فرستد، اما شاه سر باز می‌زند و می‌گوید:

کز تو با آن خسرو عالی‌جناب هست پیغامت به من در خوشاب
لیک من در دیر می‌خوانم صنم او صمد را می‌پرستد در حرم
گر ز کیش خود پشیمان می‌شود مستحق کفر و ایمان می‌شود
(ثاقب، ص. ۲۹۲)

عاشق بار دیگر به دیدار معشوق می‌رود. معشوق می‌گوید که ای بلاکش هنوز زنده‌ای و هنوز شام هجرانت روز نگردیده؟ عاشق با شنیدن این سخن، جان نثار می‌کند. جوان را بر عمارت می‌گذارند تا به قبرستان ببرند. هنگام عبور از جلوی منزل معشوق، عمارت درنگ کرده، جلو نمی‌رود. دختر وقتی بر سر تابوت جوان می‌رسد، توسن ایمان بر دلش می‌تازد. چندربدن پس از اسلام آوردن در کنار جوان جان می‌دهد. او را در عمارت می‌نهند. وقتی در قبرستان تابوت‌ها را باز می‌کنند تابوت چندر را خالی و جسد او را در کنار مهیار می‌یابند. آن دو را در یک قبر می‌گذارند و شاه شهر از بت‌پرستی دست برمی‌دارد. ثاقب با مناجات و طلب عشق و سخنوری از خداوند، مثنوی گلشن‌راز و کلیات اشعارش را به پایان می‌رساند.

ثاقب داستان را در ۱۱۸ بیت و بحر منسرح سروده است. مثنوی «چندربدن و مهیار» را میرزا محمد مقیم **مقیم** بیجاپوری نیز سروده است که به همت محمد اکبرالدین صدیقی در سال ۱۹۵۶م. در حیدرآباد به زبان اردو به چاپ رسیده و نورعلیشاه (متوفی ۱۲۱۲ه.ق) نیز در بخش سوم جامع الاسرار آورده است.

۳-۵- قصاید:

۱. فراق‌نامه: قصیده «فراق‌نامه»، ۲۵ بیت دارد که شاعر در آن از روزگار بی‌وفا که او را از یار جدا کرده است، شکایت می‌کند. همچنین، از خوی بد معشوق نیز گلایه دارد. این قصیده با این مطلع آغاز می‌شود:

ز گردش ستم روزگار کج رفتار جدا شدم ز تمنای فیض خدمت‌یار
(ثاقب، ص. ۱۵۶)

شاعر در این قصیده تلاش می‌کند با وساطت باد صبا، عهد قدیم را به یار یادآوری کند. شکوه همراه با سوخت که از خصائص مکتب وقوع است در این شعر نیز دیده می‌شود. در نهایت، این سوخت به واسوخت و نفرین معشوق می‌انجامد:

خدا کند چو من مبتلا گرفتار بی به دام حلقه زلف فسونگری عیار
در آن زمان تو بدانی به من چه می‌گذرد ز دام حلقه زلف رخت به لیل و نهار
(ثاقب، ص. ۱۵۸)

۲. قصیده‌ای در بحر مضارع با ۱۸ بیت و ردیف «خط» است که در مدح خوشنویسی ناشناس سروده شده است. شاعر از او با عنوان «مستوفی ممالک والا تبار خط» یاد کرده است.

۳. قصیده‌ای در بحر مضارع در ۵۳ بیت است. در نسخه، بعد از ابیاتی در وصف بهار، مدح سخنوری شاعر و مدح ممدوح بیت تخلص آمده؛ اما سپس روی آن بیت خط کشیده شده و مجدد به ادامه قصیده (شامل مدح ممدوح، شکوه از روزگار، دعای بر ممدوح) پرداخته شده است.

۴. قصیده‌ای ۳۷ بیتی در بحر هزج در توصیف باغ و جمع‌شدن گروهی از دوستان در آنجا است که در پایان قصیده، شاعر از گذر عمر و غفلت از آن شکوه می‌کند و مخاطب را به عشق دعوت می‌کند.

۵. قصیده‌ای کوتاه در ۱۶ بیت و بحر مجتث در مدح ممدوحی نامشخص است.

۶. قصیده‌ای در ۳۱ بیت و بحر هزج در توصیف طلوع خورشید و آمدن صبح و مدح نبی اکرم (ص) و امیرالمؤمنین (ع) است.

۷. قصیده‌ای ۳۰ بیتی با عنوان «قصیده منقبت» در بحر مجتث در مدح امیرالمؤمنین (ع) است. گویا شاعر این قصیده را بیشتر با هدف بازی با کلمات و واج‌آرایی سروده است. در بیشتر ابیات یکی از حروف الفبا را انتخاب کرده و واج‌آرایی زیبایی خلق کرده است. در ابیات نخستین این قصیده چنین آمده است:

بود زلف و رخ و چشم و لب گفتار آن دلبر شب و شمع و شراب و شهد و شیر و شاهد و شکر
دل و جسم و زنخدان و قد و چشمان جادویش که باشد سنگ سیم سیب و سرو سرمه ساغر
(ثاقب، ص. ۲۴۳)

۸. قصیده‌ای با عنوان «قصیده منقبت» در ۳۳ بیت و بحر خفیف در مدح امیرالمؤمنین (ع) است.

۹. «قصیده منقبت» دیگری در بحر رمل در ۱۱ بیت و مدح امیرالمؤمنین (ع) است.

۳-۶- ترکیب‌بند:

۱. ترکیب‌بند دوازده‌بندی: در ۱۱۳ بیت و دوازده بند در بحر رمل با مطلع:

نالم ازین عزا و الم هر نفس چو نی خون دل از دو دیده روان می‌کنم چو می
(ثاقب، ص. ۱۶۳)

به تقلید از ترکیب‌بند دوازده‌بندی محتشم کاشانی، به مرثیه اهل بیت به‌خصوص واقعه کربلا پرداخته است. از ویژگی‌های جالب‌توجه در این ترکیب‌بند، استفاده شاعر از ردیف‌های خاص و متناسب با موضوع است، مانند فاطمه، کربلا، حسین، حسین‌تست.

در برخی از ابیات، تأثیرپذیری شاعر از محتشم بسیار مشهود است، مانند:

پس با زبان پر گله و دیده پر آب سوی نجف نمود به باب این‌چنین خطاب
این پیکر مظهر گلگون حسین تست این نو نهال گلشن موزون حسین تست و...
(ثاقب، ص. ۱۰۹-۱۱۰)

پس با زبان پر گله، آن بضعه بتول رو در مدینه کرد که: یا ایها الرسول
این کشته فتاده به هامون حسین توست وین صید دست‌وپا زده درخون حسین توست
(محتشم کاشانی، بی‌تا، ص. ۲۸۰)

۲. ترکیب‌بند هفت‌بند با مطلع:

ای گوشوار عرش خدا شاه بیش جنگ در زیر بار منت تو چرخ نیل رنگ
(ثاقب، ص. ۲۵۰)

شاعر در بحر رمل با هفت بند و هر بند ۷ بیت (در مجموع، ۵۶ بیت با ابیات پایان بندها)، ضمن مرثیه‌خوانی بر وقایع کربلا به گفت‌وگو با امام حسین (ع) در طلب شفاعت آن حضرت می‌پردازد.

۳-۷- مسمط:

موضوع مسمط‌های ثاقب، مدح و مرثیه است که شاعر به‌خوبی از عهده آن برآمده است:

۱. مسمط مخمس: ثاقب این مسمط را در هفت‌بند در مرثیه اهل‌بیت به‌خصوص امام حسن مجتبی (ع) و امام حسین (ع) سروده است. از نکات متفاوت و بسیار جالب، استفاده شاعر از رنگ‌ها است. شاعر در هر بند از یک‌رنگ (سفید، سیاه، زرد، سرخ، سبز، کبود، بنفش) به‌عنوان ردیف شعری بهره برده و در بند اول و مصرع مخمس هر بند رنگ «سفید» را ردیف قرار داده. بند اول مسمط ثاقب:

صبح امید کز ید انور شود سفید روی افق ز گردش اختر شود سفید
روز سیاه ز طلعت دلبر شود سفید از انتظار دیده کافر شود سفید
موی سیاه ز حکمت داور شود سفید

(ثاقب، ص. ۱۶۰، ۱۷۳)

۲. مسمط مسدس: با مطلع:

ای برده از فروغ رخت مهر و مه شفق مویت ربوده از دم مشک ختن رمق
(ثاقب، ص. ۲۵۵)

عنوانش «در نعت پیمبر صلی الله علیه و آله و سلم» است. هر لخت پنج مصراع دارد که با مصراع بند، مسدس را تشکیل می‌دهد. حرف روی، در لخت اول و تمامی مصراع‌های بند، حرف «ق» است. شاعر از لخت دوم به بعد، حرف روی رشته‌ها را براساس حروف الفبای عربی از «الف» تا «ی» تنظیم کرده است. بنابراین، این مسمط افزون‌بر رشته آغازین، ۲۸ رشته دارد. در لخت‌های پایانی به مدح حضرت علی (ع) نیز پرداخته است.

۳. مسمط در توصیف و معرفی ائمه شیعه (ع): در بحر خفیف و معرفی چهارده معصوم (ع) سروده شده است. اغلب لخت‌ها، مثلث است و لخت دوم و لخت آخر به ترتیب ۷ و ۶ مصراع دارد. در هر لخت، یکی از ائمه معرفی شده‌اند و کلام با صلوات بر نبی اکرم (ص) به پایان می‌رسد. به نظر می‌رسد این شعر، از جمله نصاب‌الصبیان‌ها و اشعاری است که با هدف معرفی و آموزش اسم امامان شیعه سروده شده‌اند. لخت مربوط به معرفی امام رضا (ع) در نسخه نیامده و گویا هنگام کتابت جا افتاده است. ابیات آغازین مسمط عبارتند از:

از عدم این نکته در ثمین گشت عیان نام رسول امین

اوست چو زینت ده عرش برین

فاخته‌ای داشت به سروری مقام
دوش همی خواند ز صوت این کلام
هست مرا ورد همین صبح و شام
تا که رسم من ز دو عالم به کام
فاطمه بنت رسول الانام
خلّ علی بابک ام البتول
یا علیا انت وصی الرسول
(ثاقب، ص. ۲۶۲)

۳-۸- اشعار حاشیه نسخه:

به جز یکی دو مورد که مصرع یا بیتی غلط یا افتاده از متن در حاشیه صفحه، اصلاح یا افزوده شده است، در بقیه موارد نسخه‌نویس تلاش کرده تا اشعاری از ثاقب را که در متن نسخه نیامده است در حواشی صفحات بنویسد. حواشی کلیات موروب، ناخوانا و بی‌نظم نوشته شده است. متن و حواشی مجدول نیستند. نسخه‌نویس گاهی دو یا سه طرف و اغلب چهار طرف صفحات را حاشیه‌نویسی کرده (تصویر شماره ۴)، به طوری که خوانش نسخه را دشوارتر کرده است. خط حواشی در برخی صفحات متفاوت از متن است (تصویر شماره ۵). مطالبی که در حواشی نسخه آمده‌اند عبارتند از:

۱. بحرطویل: در حاشیه صفحه دیباچه، بحرطویلی کوتاه و تقریباً ناخوانا در مدح شه والا (احتمالاً فتحعلی‌شاه)، آمده است با این آغاز:

باز چون بلبل مستان بکشم نطق سخن را، به گلستان فصاحت به مدیح شه والا که ز انوار جمالش شده بیضا
به جهان شعشعه افروز تجلی جمالش زده تش بدل شعله و پروانه...

۲. ترجیع‌بندی در ۷ بند و ۶۸ بیت در منقبت امام علی (ع) با بیت ترجیع:

که علی جان جان جانان است شمع تابان هر شبستان است
(ثاقب، ص. ۱۴-۲۱)

۳. هزلیات: پنج شعر هزلی است شامل سه قصیده و یک مسمط مخمس و یک غزل تضمینی در مجموع ۶۳ بیت. در غزل تضمینی، شاعر در هر بیت مصرع دوم، بیتی از غزل مشهور طبیب اصفهانی (متوفی ۱۱۶۸ یا ۱۱۷۱) با مطلع زیر را تضمین کرده است:

غمش در نهان‌خانه دل نشیند به نازی که لیلی به محمل نشیند
(طیب، بی‌تا، ص. ۷۸)

۴. مثنوی: ۲۱ مثنوی کوتاه در حدود ۱۵۲ بیت، با عنوان «قطعه» در حواشی صفحات ۳۱ تا ۵۲ نوشته شده است. شامل حکایات کوتاه تعلیمی در بی‌حاصلی دنیا که شاعر آنها را از زبان شخصیت‌هایی مانند نوذر، اسکندر، پیرمرد، فریدون، پیران و... با لفظ «شنیدم» بیان کرده است. از جمله:

شنیدم به‌هنگام بانگ خروس
شب‌ی این‌چنین گفت نوذر به طوس
که بر زبردستان خود رحم آر
که تا بینی آسایش از کردگار
در این دیر ناپایدار کهن
ز هستی (؟) مشو غره بر خویشتن
درین دیر دون سربلندی مکن
دیگر کار جز هوشمندی مکن
به گیتی کجا چون منوچهر بود
که رویش فروزان‌تر از مهر بود
از این دیر چون رخت بیرون کنید
برون رخت از این ورطه دون کنید
(ثاقب، ص. ۳۵-۳۶)

۵. غزل: حدود ۷۰ غزل با نزدیک به ۷۰۰ بیت در این نسخه وجود دارد. شیوه شاعر در این اشعار، همچون دیگر غزلیات شاعر است. در غزلی با مطلع:

ای عندلیب در چمن نغمه گستری از در نکته معنی (؟) بحر سخنوری
(ثاقب، ص. ۱۳۹)

به مدح یکی از شاعران پرداخته است و در بیت آخر از او تقاضای توجه کرده است:

ثاقب کمینه چاکر دولت‌سرای توست ای آفتاب پیشه‌نما ذره‌پروری
(ثاقب، ص. ۱۳۹)

۶. قصیده: شامل چند قصیده، در مجموع حدود ۲۵۰ بیت، در مدح افرادی گمنام مانند «سید احمد»، «محمدعلی خان» و نیز «حاجی حسین خان» و قصایدی در مدح فتحعلی شاه قاجار از جمله قصیده‌ای در توصیف تهران و مدح فتحعلی شاه (۱۲۱۳-۱۱۵۰ ه.ق) با مطلع:

بر نگارستان تهران حبذا صد آفرین باشد امروز از صفا رشک نگارستان چین
(ثاقب، ص. ۱۲۵)

و چند قصیده در منقبت امام علی (ع)، امام حسین (ع) و امام رضا (ع). در صفحه ۱۶۵ قصیده ۶ بیتی در منقبت امام حسین (ع) آمده که در دو بیت آن، ثاقب اسامی دوازده امام را ذکر کرده و خود را مداح اهل بیت دانسته است:

یک حسین و سه محمد دو حسن چهار علی رهبر دین هم (؟) یکی موسی و دیگر جعفر
ثاقب غم‌زده مداح شد از هشت و چهار تا شوند آن همه در هر دو جهانش یاور
(ثاقب، ص. ۱۶۵)

ذکر نام ائمه (ع) در یک بیت، پیش از ثاقب در نصاب‌الصبیان فراهی آمده است:

نام‌های چهارده معصوم در یک بیت من گفته خواهم تا بماند یادگار اندر زمن
مصطفی و سه محمد، مرتضی و سه علی جعفر و موسی و زهرا یک حسین و دو حسن
(ر.ک: فراهی، ۱۳۶۱، ص. ۵۲)

۷. قصیده‌ای نه بیتی در توصیف فیل با عنوان «در تعریف فیل» در حاشیه صفحه ۱۸۷ نسخه آمده که بسیار ناخواناست.

۸. مخمس مدحی: مخمسی در ۲۲ بند و ۴۸ بیت با مطلع زیر در مدح امام علی (ع):

حکم قضا به گردش اختر کند علی گوش رضا به حکمت داور کند علی
(ثاقب، ص. ۱۶۶)

۹. شعری در ۱۴ بیت در پایان یافتن ماه صیام و در جواب شاعری با تخلص «الفت» و مطلع زیر که در نسخه با عنوان «غزل قصیده» درج شده است:

گذشت ماه صیام و مه جدید آمد نوید فرخ به دل روشنان پدید آمد
(ثاقب، ص. ۱۸۹)

۱۰. اشعاری از شاعران دیگر: در حاشیه صفحه ۲۷۵ بیت زیر از شعیب خوانساری (متوفی ۱۰۷۳ ه.ق)

نوشته شده:

ازبس که در زمانه یکی اهل درد نیست اظهار درد خویش به دیوار می‌کنم
(ر.ک: نصرآبادی، ۱۳۷۸، ص. ۲۷۸)

و در صفحه ۲۷۷، دو بیت زیر از باباطاهر حاشیه‌نویسی شده است:

به قبرستان سفر کردم صباحی شنیدم ناله و افغان و آهی
بدیدم کله‌ای می‌گفت با خاک که این دنیا نمی‌ارزد به کاهی
(باباطاهر، ۱۳۷۴، ص. ۳۶)

۴- ویژگی‌ها و خصائص برجسته اثر:

۴-۱- ویژگی‌های زبانی:

- از نظر لغوی، گاه واژه‌های جدید یا نادری مشاهده می‌شود، مانند واژه «رفاد» در بیت زیر که به معنی «نثار» به کار رفته است:

بر یاد آن جمال خوش [و] قد دلکشت گه جامه چاک سازم گه سر کنم رفاد
(ثاقب، ص. ۶۷)

این واژه در لغت‌نامه‌ها و فرهنگ‌های فارسی نیامده است. گویا آن را از «رفد» به معنی بخشش و عطا گرفته است. از برخی ترکیبات و افعال نادر و کم‌کاربردی مثل قَرَقَف (= شراب)، نجق‌زدن (= سیخونکی به جایی زدن یا وادار به انجام کاری کردن)، وسق (= مقدار بار شتر به اندازه شصت صاع)، سرپیچ بودن (= سرپیچیدن)، تفریح‌ساختن (= تفریح کردن)، بق (= پشه)، کات (= در خوارزمی به معنی حائط و قریه است و در متن به معنی استخر یا رودخانه آمده است) نیز بهره برده است.

- استفاده از عبارات و واژه‌های محاوره‌ای: مانند سرش سلامت، پات (به جای پایت)، روت (به جای رویت)، یادم رسید (به معنی یادم افتاد)، بر دل کار کردن، گفته کسی سبز شدن و... .

ثاقب در بیت زیر، در حکایت مربوط به محمود و ایاز، «ایاز» را به شکل «یاز» به کار برده است که اگر برای حفظ وزن عروضی نبوده باشد؛ بیانگر تلفظی متفاوت و یا عامیانه از این واژه است:

بود اندر دلم بس از غم یاز که گم شد راه آه از سینه راز
(ثاقب، ص. ۱۶۲)

تلفظ متفاوت اسم، در اسامی بیژن، سهراب، ارسطو و زین‌العباد نیز به صورت «بیجن»، «ظهراب»، «ارسطون» و «زین‌العبا» دیده می‌شود.

در بیت زیر شاعر «چپ» را با تسامح و به صورت عامیانه «چب» تلفظ کرده و با کلماتی چون لب، تب، عقرب و... هم‌قافیه آورده است:

ما راست نظر به باد کنده چشمی که نظر کند ترا چب
(ثاقب، ص. ۱۶)

از نظر ویژگی‌های نحوی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- استفاده از شکل کهن افعال و الفاظ مانند آورد، گستریده، دویم، سیوم، اوستاد، نمی‌بودی (به جای نمی‌بود) و... مانند:

شد نوبهار و خاست ز بلبیل فغان داد
از چین زلف یار شمیم آورید باد
(ثاقب، ص. ۶۸)

به عزم صید نمودن دو چشم شهلایش
ز غمزه دام بلا گستریده می‌ماند
(ثاقب، ص. ۶۸)

از دیگر افعال کهنی که شاعر به کار برده است، شکل کهن فعل شنیده‌ام، یعنی «شنیدستم» است که شاعر برای تعریف اغلب حکایاتش از آن بهره برده است. مانند:

شنیدستم شبی با نوجوانی
نصیحت کرد پیر نکته دانی
(ثاقب، ص. ۲۰۳)

- متناسب نبودن فعل و فاعل از نظر شناسه:
بود وز آفتاب وصف او این‌ها یکی ذره
تواند کی سخن‌سنان زند دم از سخن دیگر
(ثاقب، ص. ۲۴۵)

- حذف حرف اضافه بارها تکرار شده است. برای مثال در بیت زیر «به» قبل از متمم «دل» حذف شده است:
سرفروزد به مهر برین
هرکه دل مهر حیدر اندازد
(ثاقب، ص. ۲۴۸)

- همچنین، در بیت زیر «به» قبل از «کف» حذف شده است:
روز هیجا چو تیغ گیرد کف
دشمن از هیبتش شود مضطر
(ثاقب، ص. ۲۴۹)

۲-۴ ویژگی‌های ادبی و بلاغی:

- ثاقب با استفاده ماهرانه از آرایه جناس، مناظره‌ای زیبا میان درختان، خلق کرده است. مانند بی دم و بیدم/ گنج، رنج/ نارنج، رنج/ ترنج، تو رنج/ گنج، ترنج/ سیب، آسیب/ دلجو، لب جو/ فرحبخش، فرح بخش/ بهر، بحر.
- پارادوکس یا متناقض‌نما، مانند غنچه پژمرده، گلشن سرای محنت‌آباد.

- تکرار: انواع تکرار به صورت اعنات، تصدیر، تکرار واژه، تکرار هجا، تکرار حرف و واج‌آرایی و... در اشعار ثاقب دیده می‌شود. همان‌گونه که پیشتر نیز بیان شد، در اغلب ابیات یکی از قصایدش، به واج‌آرایی با حروف مختلف (هر بیت یک یا دو حرف) به‌طور ویژه پرداخته است. در غزلی با مطلع زیر، واژه «بلا» را به‌شکل لزوم مالایلمزم، در متن ابیات و ردیف تکرار کرده است:

قدش بلا و نرگس او کافر بلا
خالش بلا هجوم خطش لشکر بلا
(ثاقب، ص. ۲)

نمونه‌های دیگری از تکرار:

تکرار «دم»:

عاشقان تو چو افعی به دل از شعله آه
در نفس بهر دم از برق دم آتش بدمند
(ثاقب، ص. ۶۹)

تکرار واژه سخن و حرف «س» و «ن»:

فصیحان سخن سنج سخن ساز عبارت گفتگان نغمه پرداز
(ثاقب، ص. ۱۲۸)

- استفاده از ضرب‌المثل: مثل‌هایی همچون آتش به خرمن زدن، به پر کاهی ارزیدن، رنگی بالاتر از سیاهی نیست، حلال مثل شیر مادر، خشک‌وتر با هم بسوزد، نمک بر دل ریختن، از بیم جان بسان بید لرزیدن، شیشه عمر بر سنگ قضا خوردن، پای ناقه در گل ماندن، سر رشته نیافتن و... در کلیات ثاقب به‌خصوص غزلیات او آمده است.

- تشبیه: توانایی شاعر در تشبیه، اغلب در توصیف باغ‌ها و مناظر طبیعت دیده می‌شود. وی از عناصر عامیانه نیز در تشبیه بهره برده است.

ز روی خیمه زنگاری آه پر شررم ز شعله می‌گذرد هم چو سوزنی ز حریر
(ثاقب، ص. ۲۳۷)

گاه تشبیهات تازه و زیبا، مانند تشبیه معشوق به حبّ نبات و یا بیرون آمدن معشوق از آب به درآمدن آب حیات از ظلمت در این بیت دیده می‌شود:

از میان آب چون حبّ نبات شد برون از ظلمت آب حیات
(ثاقب، ص. ۲۷۲)

- کنایه: مانند سست بودن پای اجل، قصیر بودن بیخ عمر، دین و دل کسی را تسخیر کردن، می‌نخورده از خود بی‌خبر بودن، دست به دامان جنون آوردن، یک پا ایستادن، پا به گل بودن، مثل ناقه در گل ماندن، بسمل شدن، خون در جگر بودن، اجل باغبان کسی شدن، خود را سبک ساختن، عجز به بد مهر، نظر به باد کنده داشتن، نظر چپ به کسی داشتن و... مانند:

ما راست نظر به باد کنده چشمی که نظر کند ترا چپ
(ثاقب، ص. ۱۶)

- لف‌ونشر: در غزلی با ابیات آغازین زیر، شاعر در هر مصراع چند صفت را برای معشوق ذکر کرده و در مصراع دوم همان بیت، به صورت لف‌ونشر به بیان صفات پرداخته است:

نگاه و غمزه و چشم و اشارت‌های آن دلبر بود خون‌ریز و سحرانگیز و رنگ‌آمیز جنگ‌آور
لب و زلف و خط افسونگرهای نگاه او شکر ریز و عبیر آمیز و عنبر بیز و غارتگر
لب و دندان او از نقش صنع خامه قدرت بود یاقوت و مروارید و مرجان [و] در و گوهر...
(ثاقب، ص. ۷۶-۷۷)

همچنین در قصیده‌ای با مطلع زیر:

بود زلف و رخ و چشم و لب گفتار آن دلبر شب و شمع و شراب شهد و شیر و شاهد و شکر
دل و جسم و زنخدان و قد و چشمان جادویش که باشد سنگ سیم سبب و سرو سرمه ساغر...
(ثاقب، ص. ۲۴۳)

نتیجه‌گیری:

نسخه خطی کلیات ثاقب که با کد دستیابی ۶۲۴۰ در کتابخانه و موزه ملی ملک نگهداری می‌شود، در فهرست نسخ این کتابخانه، یک‌بار با عنوان «کلیات ثاقب» به محمدحسین ثاقب و بار دیگر با عنوان «دیوان ثاقب» به شهاب‌الدین ثاقب دهلوی منسوب شده است. این نسخه شامل دیباچه، غزلیات، رباعیات، مثنوی‌ها، قصاید، هزلیات، چند مسمط و ترکیب‌بند است. عشق وقوعی، بیان حکایات و مباحث تعلیمی و اخلاقی، توصیف، مناظره، منقبت ائمه اطهار (ع) و مدیحه، مهم‌ترین موضوعات اثر را تشکیل می‌دهند. تنوع قالب‌های شعری و نیز تازگی موضوع در مثنوی‌های داستانی آن درخور توجه است.

اعتقاد راسخ شاعر به مذهب شیعه و منقبت ائمه اطهار (ع)، مدح فتحعلی‌شاه (۱۲۱۲-۱۲۵۰ ه.ق.)، تأثیرپذیری از شعرحافظ، آشنایی با زبان ترکی، آگاهی از داستان‌های عاشقانه هند و تأثیرپذیری از فرهنگ و زبان هندی، مهمترین اطلاعاتی هستند که از متن نسخه درباره شاعر اثر، دریافته می‌شود.

در میان شاعران متعددی که تخلص «ثاقب» دارند، محمدحسین ثاقب اصفهانی، میرزا زین‌العابدین ثاقب کرمانی، ثاقب افشار و شهاب‌الدین ثاقب دهلوی در نیمه دوم سده دوازدهم و قرن سیزدهم می‌زیسته‌اند. بنابر گزارش وفا زواره‌ای، ثاقب اصفهانی (متوفی ۱۲۵۸ ه.ق) پیری را درک نکرده است؛ درحالی‌که شاعر کلیات، در بیتی از پیری خود شکوه می‌کند. دیوان ثاقب افشار (زنده به سال ۱۲۷۹ ه.ق) به شماره رکورد ۶۱۷ و شماره راهنما ۲۵۵۹، در بخش نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود و جدای از کلیات مورد بحث است. از دیوان میرزا زین‌العابدین ثاقب کرمانی (متوفی ۱۲۷۲-۱۲۷۱) نیز نشانی به دست نیامده است؛ اما شواهد شعری که از او در تذکره‌ها آمده، در کلیات ۶۲۴۰ وجود ندارد.

میرزا شهاب‌الدین ثاقب دهلوی که در کتابخانه و موزه ملی، نسخه یادشده به او نیز منسوب شده، احتمالاً همان ثاقب دهلوی الخراسانی، مترجم کتاب *اسرارالاطباء* یا *مجربیات ایلات جغتایی* است. در این اثر، تأثیر فرهنگ هندی پیدا است. تاکنون مدرک معتبری مبنی بر شاعربودن شهاب‌الدین دهلوی و یا بیتی منسوب به او یافت نشده است. با این حال، تا زمانی که سند و دلیل متقن و معتبری در رد انتساب کلیات ثاقب به وی ارائه نشود، براساس اطلاعات موجود در فهرست کتابخانه و موزه ملی ملک، می‌توان این اثر را به او منتسب دانست.

یادداشت‌ها:

- ۱- از سده هشتم که نسخه‌نویسی، حرفه و وسیله‌ای برای امرار معاش شد، «بیت‌نویسی» معمول شد و حق‌الزحمه براساس تعداد ابیات و سطور نوشته‌شده، محاسبه می‌شد (مایل هروی، ۱۳۶۹، ص. ۱۳۰).
- ۲- مقایسه سبک شعری کلیات ۶۲۴۰ با مثنوی مذهبی حمله‌حیدری، بحث مجزا و مفصلی است که در مقاله دیگری می‌توان به آن پرداخت.
- ۳- جغتایی، از زبان‌های ترکی شرقی است که در آسیای مرکزی و بخش اروپایی روسیه از آغاز سده ۹ تا اوایل سده ۱۴ / ۱۵-۲۰، زبان نوشتاری، ادبی و دیپلماسی مسلمانان ترک، و میراث ادبی آن زبان بود (شیخ، ۱۳۹۸، ج. ۱۸).

تعارض منافع: هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع

- اصغری هاشمی، محمدجواد (۱۳۸۸). *شیوه نامه تصحیح متون: راهنمای تحقیق و احیای متون خطی*. انتشارات دلیل ما.
- اصفهانی، محمد مهدی، و طولوزان یونانی (۱۳۸۳). *اسرار الأطباء* (شهاب‌الدین دهلوی خراسانی، مترجم). دانشگاه علوم پزشکی ایران، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
- باباطاهر عریان همدانی (۱۳۷۴). *دیوان*. انتشارات قاسمی.
- بهار اصفهانی، محمدعلی (۱۳۵۹ق). *مدایح معتمدیه*. نسخه خطی به شماره ۲۰۰۵۶، کتابخانه ملی ایران.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۳). *کتاب‌فروشی کتاب‌های خطی*. انجمن آثار ملی.
- بیضائی، پرتو (۱۳۳۸). *تذکره لطائف المدايح و ظرائف المناقب و قصیده کم‌نظیر از استاد بزرگ سخن* لسان‌الملک سپر کاشانی. یغما، ۱۲(۵)، ۲۳۲-۲۳۷. <https://elmnet.ir/doc/1801720-12391>
- تحویلدار، حسین (۱۳۴۲). *جغرافیای اصفهان* (منوچهر ستوده، گردآورنده). [بی‌نا].
- ثاقب افشار، سید مهدی از حسینی (بی‌تا). *دیوان*، نسخه خطی به شماره رکورد ۶۱۷ و شماره راهنما ۲۵۵۹. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ثاقب دهلوی خراسانی، شهاب‌الدین (بی‌تا). *کلیات*، نسخه خطی کتابخانه و موزه ملی ملک به شماره ۶۲۴۰.
- جعفری، یونس (۱۳۷۶). *ارمغان ادبی*. بنیاد موقوفات افشار.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۵). *دیوان* (خلیل خطیب رهبر، گردآورنده). انتشارات صفی‌علی‌شاه.
- حسینی، سید عبداللطیف (۱۳۷۹). *تذکره شمع محفل سخن*. مطبع مظهرالعجایب.
- خزانه‌دارلو، محمدعلی (۱۳۷۵). *منظومه‌های فارسی*. نشر روزنه.
- خیام‌پور، عبدالرسول (۱۳۶۸). *فرهنگ سخنوران* (ج. ۱). انتشارات طلایه.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- دیوان‌بیگی، سید احمد (۱۳۶۶). *حدیقه الشعراء در شرح حال و آثار شاعران و عارفان و صوفیان و هنرمندان و دانشمندان دوره قاجاریه* (ج. ۱؛ عبدالحسین نوایی، مصحح). انتشارات زرین.
- سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۷۴). *کلیات* (از روی نسخه تصحیح‌شده محمدعلی فروغی). انتشارات رها.
- شاکری، جلیل، حاتمی، سعید، بیات رضا، و کمالی نیا، علیرضا (۱۴۰۲). *معرفی نسخه خطی مثنوی ثاقب، منظومه‌ای ناشناخته منسوب به ثاقب اصفهانی*. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۱۵(۴)، ۵۱-۷۴.
- https://rp11.ui.ac.ir/article_27959.html
- شفیعیون، سعید (۱۳۸۹). *سراپا؛ یکی از انواع ادبی غریب فارسی*. *جستارهای ادبی*، ۴۳(۱۷۰).
- https://jls.um.ac.ir/article_29716.html
- شیخ، حسین (۱۳۹۸). *جغتایی، زبان و ادبیات*. *در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی* (ج. ۱۸). مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- طیب اصفهانی، عبدالباقی بن محمد رحیم (بی‌تا). *دیوان*. مؤسسه انتشارات نگاه.

عبدالهی، مجتبی، و مهدوی، محمدجواد (۱۳۹۳). رباعی - مستزاد؛ پیدایش و سرایندگان. در نهمین انجمن بین‌المللی ترویج زبان و ادب فارسی، دانشگاه پیام نور خراسان شمالی.

<https://profdoc.um.ac.ir/paper-abstract-1046197.html>

فراهی، ابونصر (۱۳۶۱). نصاب الصبیان (محمدجواد مشکور، مصحح). اشراقی.

فریدونی، حسنعلی، و عمادی، مرجان (۱۳۹۰). بررسی عناصر فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و تعاریف آنها. نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۳(۱۲-۱۳)، ۲۴-۱.

https://shamseh.aqr-libjournal.ir/article_50371.html

مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

محتشم کاشانی، کمال‌الدین (بی‌تا). دیوان (مهرعلی گرگانی، گردآورنده). انتشارات کتاب‌فروشی محمودی.

مقیم بیجاپوری، میرزامحمد مقیم (۱۹۵۶م). چندر بدن و مهیار (به زبان اردو) (محمد اکبرالدین صدیقی، گردآورنده). نشر پرننگ پریس.

مؤذنی، علی محمد (۱۳۸۸). مقدمه کلیات و جزئیات (چهل ناموس، مشهور به ناموس‌اکبر) (ضیاءالدین نخشبی). انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

مثنوی مذهبی، منسوب به ثاقب، به شماره ۱۵۷۵۲، کتابخانه ملی ایران.

نصرآبادی، محمدطاهر (۱۳۷۸). تذکره نصرآبادی (ج. ۱؛ محسن ناجی نصرآبادی، مصحح). اساطیر.

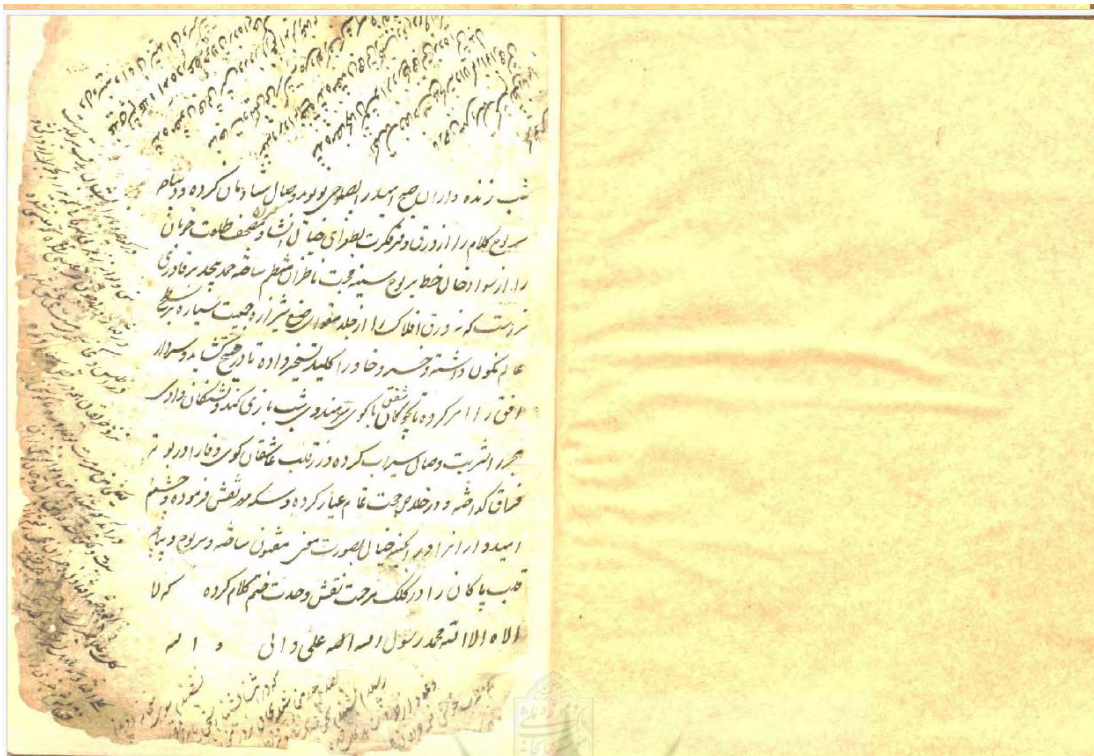
وامق، محمدعلی (۱۳۷۱). تذکره میکده (حسین مسرت، گردآورنده). کتاب‌فروشی نشریات ما.

وفا زواره‌ای، محمدعلی، و مسجدی، حسین (۱۳۸۵). تذکره مآثر الباقریه. سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

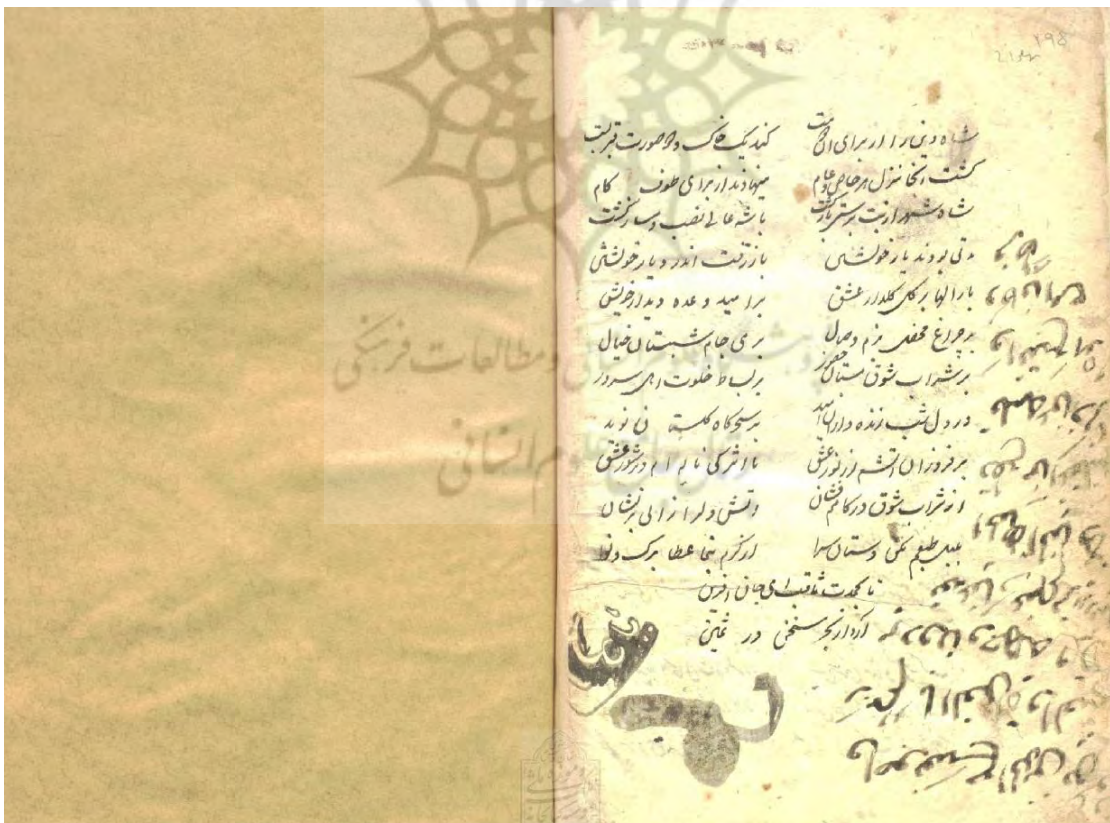
References

- Abdulahi, M., & Mahdavi, M. J. (2013). Raba'i - Mastzad; Genesis and Composers. In *of the 9th International Society for the Promotion of Persian Language and Literature, North Khorasan Payam Noor University*. <https://profdoc.um.ac.ir/paper-abstract-1046197.html> [In Persian].
- Asghari Hashemi, M. J. (2009). *Text proofreading method*. Dalil Ma Publications. [In Persian].
- Babataher (1995). *Divan*. Ghasemi Publications. [In Persian].
- Bahar Esfahani, M. A. (1843). *Madayeh Motamedieh, manuscript number 20056*. National Library of Iran. [In Persian].
- Bayani, M. (1974). *Manuscript book store*. National Artifacts Association. [In Persian].
- Beyzaii, P. (1959). Tazkera Lataif al-Mudaih and Zarif al-Manaqib and a unique ode from the great master of speech in the language of al-Mulk Sapar Kashani. *Yaghma*, 12(5), 232-237. <https://elmnet.ir/doc/1801720-12391> [In Persian].
- Dehkoda, A. (1998). *Dictionary* (2en Ed.). University of Tehran Publishing and Printing Institute. [In Persian].
- Divanbeigi, S. A. (1989). *Hadiqa of the poets in the biography and works of poets, mystics, Sufis, artists and scientists of the Qajar era* (Vol. 1.; A. H. Navaei, Ed.). Zarin Publications. [In Persian].
- Esfahani, M. M., & Toluzan Unani (2004). *Secrets of doctors* (Sh. Dehlavi Khorasani, Trans.). Iran University of Medical Sciences, Institute of Medical History Studies, Islamic and Complementary Medicine. [In Persian].
- Farahi, A. N. (1982). *Nisab al-Sabiyan* (M. J. Mashkoo, Ed.). Eshraghi. [In Persian].
- Fereydoni, H. A., & Emadi, M. (2013). Investigation of manuscript cataloging elements and their definitions. *electronic publication of the Organization of Libraries, Museums and Astan Quds Razavi Document Center*, 3(12-13), 1-24. https://shamseh.aqr-libjournal.ir/article_50371.html [In Persian].

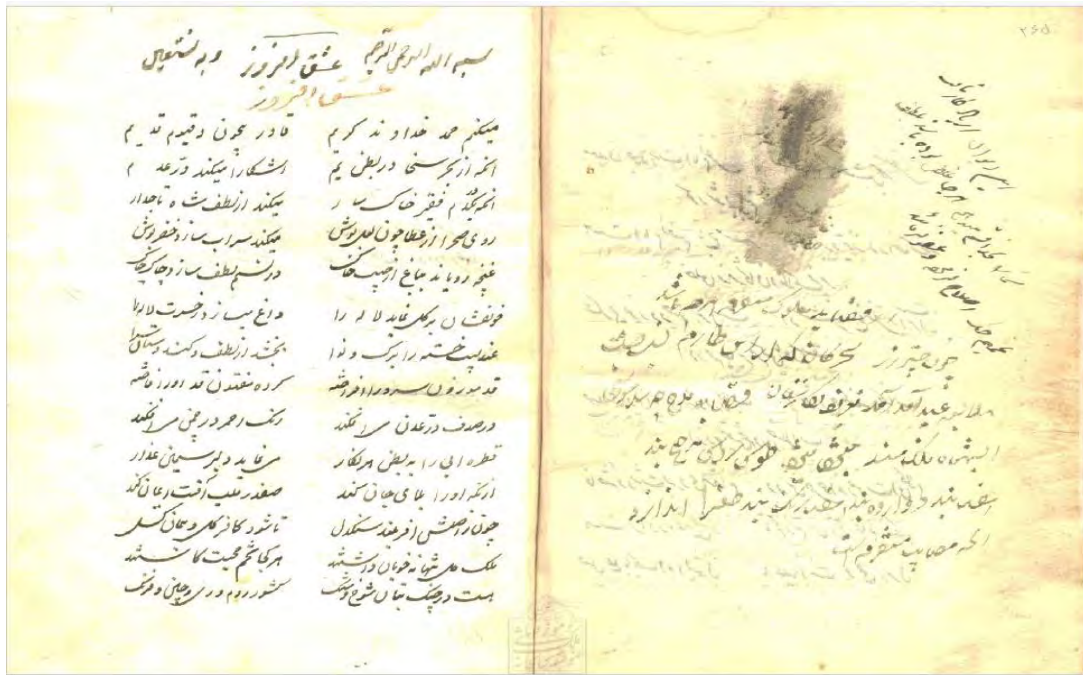
- Hafez Shirazi, Sh. M. (1996). *Divan* (Kh. Khatib Rahbar, Collector). Safi Alishah Publications. [In Persian].
- Hosseini, S. A. (1900). *Tazkira Shama Mehmel Sokhon*. Mazhar Al Ajaib Press. [In Persian].
- Jafari, Y. (1997). *Armaghan Adabi*. Afshar Endowment Foundation. [In Persian].
- Khayampour, A. R. (1989). *Farhang Sakhonran* (Vol. 1). Talaiye Publications. [In Persian].
- Khazaneh Darlu, M. A. (1996). *Farsi poems*. Rozeneh publishing house. [In Persian].
- Mayele Hervey, N. (1990). *Criticism and proofreading of texts*. Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. [In Persian].
- Moazeni, A. M. (2009). *Introduction to Generalities and Details (Forty Names, known as Names of Akbar)* (Ziauddin Nakhshbi). Publications of the Association of Culture and Cultural Heritage. [In Persian].
- Moghimi Bijapuri, M. M. (1956). *Chander Badan and Mahyar* (in Urdu) (M. A. Siddiqui, Collector). Printang Press Publishers. [In Persian].
- Mohtsham Kashani, K. (n.d). *Diwan* (M. A. Gorgani, Collector). Mahmoudi Bookstore Publications. [In Persian].
- Nasrabadi, M. T. (1999). Taskereh Nasrabadi (Vol. 1; M. Naji Nasrabadi, Collector). Asatir. [In Persian].
- Religious text. No. 15752, National Library of Iran. [In Persian].
- Saadi, M. (1995). *Koliat* (from the corrected version of M. A. Foroughi). Raha Publications. [In Persian].
- Saqib Afshar, S. M. (n.d). *Diwan, manuscript with record number 617 and reference number 2559*. Tehran University Central Library. [In Persian].
- Saqib Dehlavi Khorasani, Sh. (n.d). *Kaliat*. Malek National Library and Museum manuscript number 6240. [In Persian].
- Shafiyoun, S. (2010). Sarapa; One of the strange Persian literary types. *Literary Essays*, 43(170). https://jls.um.ac.ir/article_29716.html [In Persian].
- Shakeri, J., Hatami, S., Bayat, R., & Kamlinya, A. R. (2023). Introduction to the manuscript of Saqib's Masnavi, an unknown poem attributed to Saqib Isfahani. *Textology of Persian Literature*, 15(4), 51-74. https://rpil.ui.ac.ir/article_27959.html [In Persian].
- Sheikh, H. (2018). Jaghtai, language and literature. In *The Great Islamic Encyclopedia* (vol. 18). The Centre for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Tabib Esfahani, A. B. (n.d). *Divan*. Negah publishing house. [In Persian].
- Tahvildar, H. (1963). *Geography of Isfahan* (M. Sotoudeh, Collector). [n.p]. [In Persian].
- Wafa Zavareh, M. A., & Masjedi, H. (2006). *Tadzire Ma'aser al-Baqariyyah*. Isfahan Municipal Cultural and Recreational Organization. [In Persian].
- Wameq, M. A. (1992). *Tadzire is issued* (Hossein Masrat). bookstore of our publications. [In Persian].

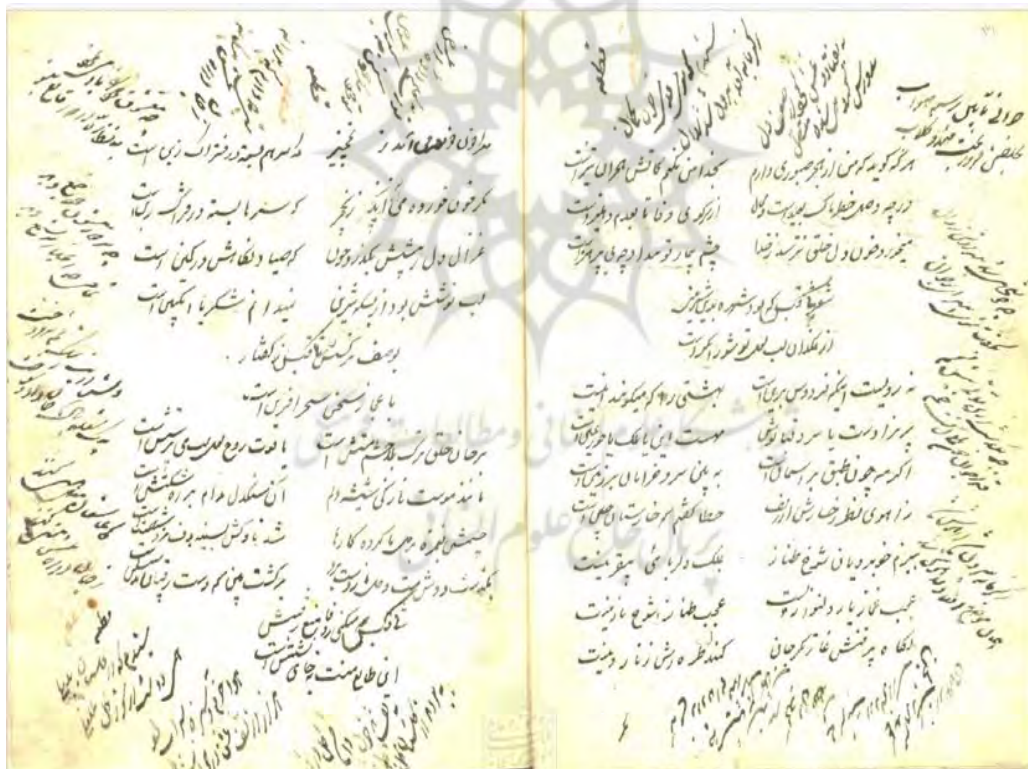
تصویر ۱- صفحه نخست کلیات ثاقب (دیباجه و صفحه اول فاقد عنوان است)

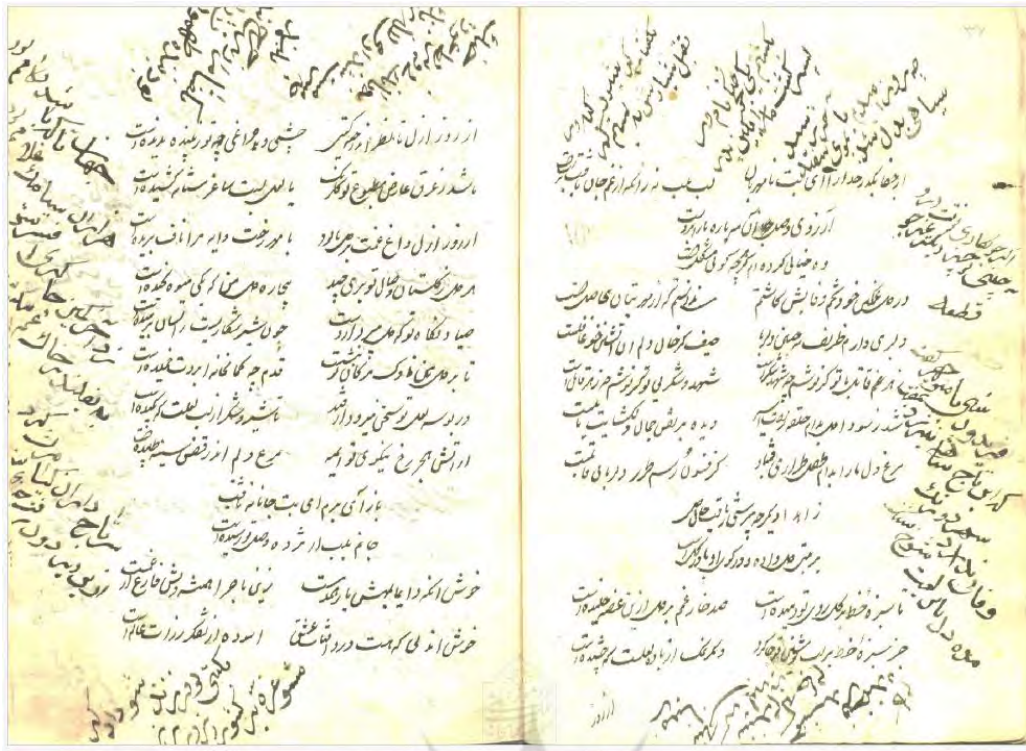
تصویر ۲- صفحه پایانی نسخه (صفحه پایانی فاقد ترقیمه است).

تصویر ۳-

تصویر ۴- نمونه حاشیه‌نویسی نسخه

تصویر ۵- تفاوت خط در حواشی نسخه

